ДУКЛЯ

№ 5 2014

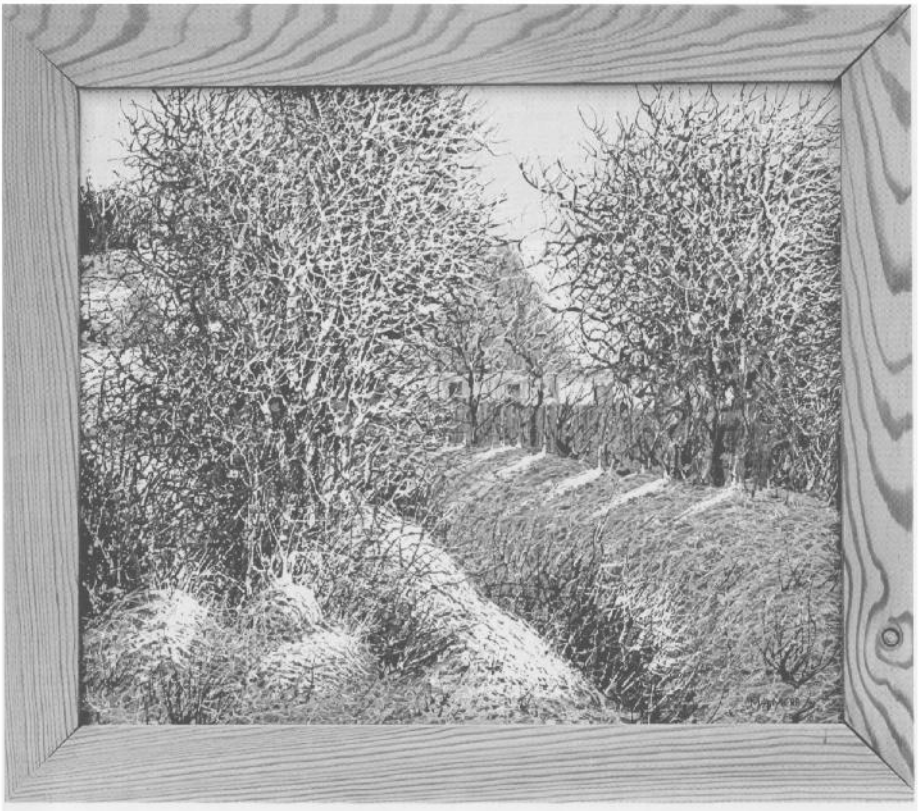

ДУКЛЯ

Рік видання 62 № 5 2014

літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Видає Спілка українських письменників Словаччини, Пряшів.

DUKĽA – literárno-umelecký a publicistický časopis. Vydáva Spolok ukrajinských spisovateľov na Slovensku, Prešov.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR – program Kultúra národnostných menšín 2014

ІВАН ЯЦКАНИН, головний редактор.

РЕДКОЛЕГІЯ:

ГРИГОРІЙ ГУСЕЙНОВ, АНАТОЛІЙ КАЧАН, ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ, СТЕПАН ГОСТИНЯК, ЯРОСЛАВ ДЖОҐАНИК, ПРОКІП КОЛІСНИК, ГАННА КОЦУР, МИРОСЛАВ ІЛЮК.

Виходить раз на два місяці. Передплатна ціна на рік– 3,98 €.

Адреса редакції: 080 01 Prešov, Ul. Janka Borodáča č. 5

Комп'ютерний набір NITECH s.r.o., Prešov, телефон, факс: 051/7725 061

Objednávky na predplatné prijíma každá pošta a doručovateľ Slovenskej pošty. Objednávky do zahraničia vybavuje Slovenská pošta, a.s., Stredisko predplatného tlače, Ul. Uzbecká 4, P.O. Box 164, 820 14 Bratislava 214, e-mail: zahranicna.tlac@slposta.sk

ЗМІСТ

Василь Герасим'юк

Віршовані твори із збірки «Кров і легіт» 2

Прокіп Колісник

Притча про митця і рибку 16

Іван Гвать

Вдруге за сто років Росія лікує українців... від москвофільства 19

Сергій Федака

Кримське ханство. Турецькі володіння в Україні 24

Василь Чумак

Як Крим увійшов до складу УРСР Міф про «царський подарунок» Хрущова 42

Йолана Голенда

Не забуваймо наших діячів минулого 48

Наталія Ребрик

о. Юрій Станинець: «...вічність не продається за коротеньке вигідне життя...» 52

Іван Ванат

Гляньмо критичним оком 73

Іван Яцканин

Взаємне пізнання 75

Микола Мушинка

Україніст з двома вузівськими дипломами 79

Автобіографія монашки з Бехерова 82

Сергій Федака

Книга життя і смерті 86

Павло Лопата

Україна – творчий діапазон для збагачення польського мистецтва. Володимир Лось 87

Микола Мушинка

Книжка про генія українського та світового мистецтва 90

Виставка Енді Варгола в Празі 96

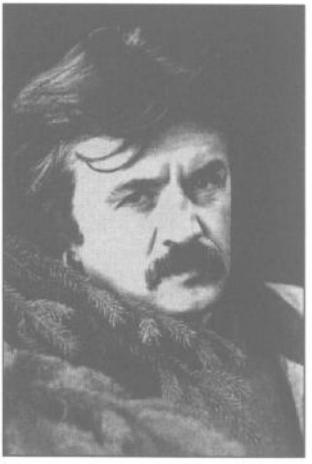

Василь ГЕРАСИМ'ЮК

ДОКИ?

(сюїта)

1. Прелюдія

Навіть не фарсом трагедія стала – жартом
Над нами,
Бо нас позбулися наші міти.
На світі не творить Бог жодних див
(за Декартом),
Аби – за Декартом – свободу не ущемити.

Яблука райського саду зариті в кагати
На небі,
Де не страшні свобода і міти.
Аби той сад обірвати, не треба літати.
Аби не долетіти, треба летіти.

2

Доки ноги ще не простяг,
Маю шанс перейти на прозу,
Заховавши у саркофаг,
Як заразу і як загрозу,

Ще не видихнуті рядки
Ще не вдихнутого сирітства
У краю, де кращі роки
Зі століттям ще людоїдства

Відійшли – розвіюю прах
На новітньому вже покосі.
Доки ноги ще не простяг,
Встигну на косовицю в Косів.

Знов поляже космос трави –
Стане видко – як на долоні.
Ось Довженко – щойно з Москви.
Він цілує діру у скроні

Хвильового...
І в цю діру
Западаємо – духом убогі.
І продовжуєм нині – як гру.
І крім цього не бачу нічого.

3

Пишучи останнім чорнилом...
Ґюнтер Ґрас

Доки не став дегустатором давніх провин,
Доки долю не вибрав таку – знаю яку,
Доти не починаю із зірки полин,
Котра упала саме в мою ріку.

Доти бачу тебе на полі небес,
Де вже не потрібен жоден тобі коридор
На захід, а тризуб і нашивку СС,
Як наживку, не заковтне зведений хор,

А пробує – разом з нею – тебе й мене
Запхнути в нутро, що лайном на півсвіту тхне.
Ти йдеш – із дірою в скроні – зорі в дірі.
Ти знов коридор відкинув.

Тим більше – вгорі.

4

Доки за сотий кілометр
Останніх імперія ки́дала,
Ми ще не знали всіх верст і верств
Від Сандармоха до Київа.

Тисяча сто одинадцять жертв
Капітана Матвєєва.

Перерахували когось. Когось
Недорахували. Плужник (хтось)
Задихнувся.

Почався новий світ.
Який Заповіт?

Починався таким числом.
Капітанським таким ремеслом.
Поза добром і злом.

Число звіра – доки є звір.
Доки є віра.

Хто є звір?
Яке нині його число?
Яке ремесло?
Яка міра?

5

Доки в руках у холуя-страстотерпця
Стріли затруєні, сріберний сагайдак,
Ми не такі веселі, як нам здається,
Бо виглядають веселі трохи не так.

Зрештою, це лиш початок – ось пречудове
Тисячоліття надворі – хахлацький біс*
Хлопців буцім веселих, буцім на лови –
Ось кавалькаду яку спроваджує в ліс.

Снігу би, смерку – на зброю і збрую.
Страху би, скалля, які продрібоче лань.
Строму би, трему, коли тятива завібрує
Й виторгне із горлянки лоно волань.

Зрештою, чим не століття замків-турнірів?
Ось наверстаєм пропущене з тих століть,
Доки в цім для ловців ми серед звірів
Наших лісів чи, пак, приватних угідь.

(Ліс. Дніпро.
Асфальтівка нова на Трахтемирів.
Хрест козацький.
Дріб наших ратиць, наших копит).

Зрештою, хто там знає, як це чудове
Тисячоліття загляне у храм, у хлів?
Поки що-лови. Лови!
А лови, панове.

---

* За Євгеном Маланюком

Мають фінал.

Мерці ховають мерців.

6

Доки рвуться зв'язки,
Що здавались – назавше –
На роки, на віки –
Не прошу: залишайся.

Лиш побудь іще. Смерть –
Між твоїми губами.
Ти побудь мені, кедь
Карта врешті прийшла ми'.

То не карта зірниць
Чи інвазії війська,
А міграції птиць
Свійських.

Як вам, рідні, летіть?
Де ви нині щасливі?
Рветься плоть, ніби кліть,
У вселенськім розриві.

Рветься дух, ніби нить,
У розриві всесвітнім –
Над бескеттям століть
Павутинка на вітрі.

Рветься рід, ніби ланц,
Ланки впали залізні
І вглибають у час –
Той, що в пісні.

7

Борисові Руденку

Доки ти князь уві сні – у зеніті Руси –
Хай не Київ – престол золотий –
хай у Тьмуторакані –
Любо й там – ще не видко,
як все воно сходить на пси.
Але сходить. І вже на віки. І не за шелом'янем.

Княжиш-бо – мов лежиш у траві і не бачиш трави.
Ні керви, ні меча, хоч намертво рука на руків'ї.
І хозар над тобою, або комісар з гепеви –
В *пильних шлемах* віками стоять у твоїм узголів'ї.

А поодаль – вона. Бо віками вона – віддалік.
Але доки вона, притулившись до неба губами,
Поза нами – числом леґіон – як стояла – стоїть,
Ти у захваті дикім віками не прийдеш до тями.

А душа – у хребті, де віками свербіло раба,
Що діждеться Тараса, який обізве свинопасом.
Бідний Рюрик з твоєю проблемою стяга й герба!
Бідне бидло з твоїм обертасом
між князем й Тарасом!

Сам князюєш – лежиш у траві і не чуєш трави.
Ні керви, ні стріли – ні у грудях, ні над головою.
Вже однакий хосен – з головов ти чи без голови.
Вже однако смердить у Карпатах
і на Подніпров'ю

8. CODA

А справу довершать ці дні – як морські піхотинці.
І все.
І ніхто не питає: це, Господи, ми?
Лише в непробуднім ток-шоу банкіри і вбивці
міняють ведучих
й співучих за ворітьми.

Вже діти свободи розплющили широко очі.
І все.
І собі на сітківці синівства сім'я
за тисячу літ християнства знайде вирок.
Отче,
це воля Твоя?

Це справді воля Твоя?

ДЕ ГУЦУЛИ?

У музеї гуцульськім у Коломиї
питаєте: де гуцули? –
махнуть рукою за річку Прут,

де на обрії –
перші пасма українських Карпат:
он там.
І наразі все зрозуміло
крім одного:
чому Коломия –
столиця Гуцульщини?

Коли піднімаєтеся в Уторопи –
село поета Тараса Мельничука,
на питання: тут гуцули ?
кажуть:
гуцули – далі,
і показують на Пістинь –
село художника Олекси Бахметюка –
це ж на мапі його кахлів
позначені
кожен гуцул,
його кінь
і його кріс,
але в Пістині

кажуть:
гуцули – далі,
і показують на Шешори –
незабутній курорт імперії «Сєрєбрістиє
водопади»,
бо гуцули подібні до своїх водоспадів,
але в Шешорах річка зветься Пістинька
і там
кажуть:
гуцули – далі,

і показують на Черемош,
ніби аж там водоспади золоті,
бо й справді:
де гуцули, як не на Черемоші? –
але й на тих берегах
кажуть:
далі,
далі...

І ви вже нічого не зрозумієте,
бо гуцулів нема,

ніби забрав потоп
чи сніговий обвал,
а їхні столиці є
і їх все більше:
Косів,
Верховина,
Яремче,
Криворівня,
Рахів,
Космач,
а останні навіть із особливим означенням:
Криворівня – українські Атени,
Рахів – гуцульський Париж,
Космач – бандерівська столиця,
а гуцули – далі.

І нарешті на горі Ґрегіт,
на самім верху –
тільки суворі камені
з предковічним мохом,
які стоять затято,
як вірні побратими,
що поклялися на крові з мізинних пальців,
бо ближчає небо
і смерть,
і вічне життя,
а гуцули – далі.

І нарешті
все зрозуміло:
це тільки привал.

Витирайте піт з лиця,
сідайте на вічні,
надійні камені,
дихайте до запаморочення –
аж доки
не забудете,
де,
як
і хто скурвився –

доки не забудете
того,

хто сидить
тепер
на цім камінні,
у цьому
розрідженому повітрі,
без усієї мразі,
в якій бовтався внизу, –
тільки із мерзенною
своєю
правдою
про себе,
яка вже не визволяє,
а добиває, –

завмер
поза
шумом крові,
гулом крові –
тільки
в оглушливо
пронизливому
дзвоні простору –
застиг
без серця
та очей,

що їх забрали птахи,
які вночі на Ґреготі
ревкають лячніше від лютих звірів,
а ви

вже самі рвете себе на шмаття,
ніби хочете птахам цим ненаситним помогти
підняти себе в повітря –
тільки в небо –
гадаєте ви –
хай потрішки,
по шматочку –
хай так-як стерво –
нехай хоч так –
небо –
небо –
небо –

пригадуєте ви –
забудьте про все.

Це тільки привал.
Ще не фінал.
Далі – гуцули.

СМЕРТНІ В МУЗИЦІ

Ми не маєм інших облич
для Дніпра і для солов'я.
День почнеться тому, що ніч
має
твоє
ім'я.

Ми замикаєм трепет зір,
який переймаєм,
як звір, як Бог.
І смерть переймаєм,
як Бог, як звір,
доки
ми
вдвох,
чуєш? –
доки ми вдвох.

Не під небом смертні, не на землі,
не в постелі своїй, не в труні,
не в землі з червами, не в золі,
смертні в музиці,
яка – ні.

Нею днина почнеться нова.
В ній листя впаде восени.
Дослухай її.
А мої слова,
Забудь, як погані сни.

ПОВЕРТАЮТЬСЯ

Коли я був молодим поетом,
у гірських лісах не стало вовків.

Та хіба тільки в гірських?
Поет Вознесенський у Москві
голосив за вовками Горьківської області,
і вся імперія була Горьківською областю,
з якої випускали одного поета Вознесенського,
і він голосив по світу за Мерилін Монро
і, звісно ж, за вовками Горьківської області,
порівнюючи їх із Рембрандтами –
у множині.

Я був тоді молодим поетом,
коли перевелися вовки у нашій хащі,
про ведмедів давно ніхто не чув,
оленів давно ніхто не бачив,
щоправда, кози дикі зрідка
нагадували піонерський барабанний дріб,
та лисиці брехали, та гади міняли шкіри
і свині дикі сумлінно рили грядки,
і тільки у Шевченковім вірші
хрущі над вишнями гуділи,
і кількість поетів імперії
перевищувала названих і неназваних.

Третє тисячоліття в горах
почалося з жовтих метеликів
і їх було набагато більше,
ніж у романі Маркеса «Сто років самотності»
хоч сам Маркес признавався,
що ніколи не бачив жовтого метелика,
тому й вигадав такого,
а тут – всюди й скрізь,
тому мені здалося,
що всі обов'язково повернуться.
Інтуїція поетів не підводить.
Особливо поетів імперії.

Якщо чесно признатися,
то голосити доведеться тепер,
коли нам давно вже не до Вознесенського
і навіть не до Маркеса – особливо тим,
що живуть на верхах і під верхами,
та навіть на доли
забігає нині поночі різна звірина –
ніколи так близько
не підступали вони до наших осель

Коли я був молодим поетом,
я не оплакував вовків,
а нині їх більше, ніж поетів імперії,
вони роздерли найпильніших сторожових псів,
вони загризають покірних наших овець
на очах смиренних наших баранів,
вони схрещуються з нашими суками на наших очах,
не поступаючись чорнобильським вовкопсам.

Коли я був молодим поетом,
я найчастіше згадував змій,
якими нині кишать зарінки.
Вона виклично вигрівалась на скелі над плесом,
Де купалися діти і кидали в неї каміння,
часто поціляли і знов кидали, доки не стомились,
а вона потому повільно підняла голову,
холодно зневажила мене жовтим оком,
стрибнула в річку і граційно попливла,
ховаючи у прибережному ріщі
все невловне для ока і вуха,
без чого не варто писати про неї
і про всіх, які повертаються.

І я не писав би цього вірша,
якби одного зимового ранку
маленька дівчинка
не підійшла до вікна:
у вікні стояли олені
із рогами на півнеба.
Дівчатко видихнуло:
йой, мамко!
І завмерло.
І це був захват, який починається так,
як починається голосіння,
але голосять тоді, коли не стало людини,
а без отакого нема людини.

Повернулися хрущі.
Інакшими, як і всі,
які повертаються,
як і всі ми.
І хрущі гудуть,
не приносячи радості,
гудуть,
гудуть!

❀ ❀ ❀

Цілуючи дах дзвінниці,
Летиш на серпневий степ.
Твоєю слиною птиці
Язик мій не перетерп.

Як осінь твоїм волоссям
Повіяла з темноти,
Сказав їй: прийди як осінь.
Шепочу тобі: лети.

Ти будеш за перевалом
І літ лукавих, і слів,
Де світ не буває вдалим,
Мов сам він себе створив.

А є тільки **кров і легіт.**
Невловно на зір і слух
Ти навіть камінний Ґрегіт
Під мохом приводиш в рух.

А ліс тобі – ніби з клавіш,
Затоплених у блакить.
Під музику відлітаєш,
А музика не летить.

Бо їй у зграю не треба,
А треба у змрок печер,
Щоб якнайдалі від неба
Трубив мій нерв – трупний черв.

Ще буде її замало.
Ще буде її обвал.
Побачиш за перевалом,
Що музика – перевал.

Не треба тобі у зграю.
Не треба на світі цім.
Я долю не проклинаю.
І я за все відповім.

ДОРОГОЮ НА МОНЧЕЛИ

Коли полонини опустіли
і завтра – сніг,
ти піднімаєшся...

Коли вперше ступав по цій дорозі,
була весняна пора.
І кожна звірина, і кожен голос у лісі
тішили тебе,
а тепер лякають...

Коли знаєш цю дорогу назубок,
ти вже майже нічого не помічаєш,
ти піднімаєшся, скоро закінчиться ліс.

Коли так знаєш цю дорогу,
ти бездумно вдивляєшся
у знайомі погрози вигадливих ранніх сутінків,
ніби на цвинтарі предків
укотре перечитуєш зітерті написи,
вже майже не вірячи,
що то їх імена...

Коли на цій дорозі
тобі ввижається безіменна полонина, стая
і вчуваються колокільця, і пахне димом,
ти на мить затуляєш вуха, не дихаєш і...
залишається тільки туман –
та стая звикла бути химерою.

Коли на цій дорозі о цій порі
ніщо тебе не дратує,
ти все-таки запитуєш себе: «Ну чому,
ну чому ти о цій порі один, як перст,
ідеш по цій дорозі?!»

І тому,
коли обминаєш покинутий васаг,
якого ніколи ніхто не зрушив з місця,
ти миттю заповнюєш його
всілякими комедіантами і різним набродом –
і віз котиться вниз;
а коли обминаєш роздерту ведмедем корову,
розумієш: ти майже прийшов.

КІЛЬКА ХВИЛИН ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ

«То не змія, то черв.
Тут багато такої непарі.
А гадину зараз ви уздрите», –
сказав брусиловцям сліпий і засвистів.
Ще не чули вояки такого свисту:
невловні переливи,
незвичні колінця,
тони скрадливі -
недобрий свист!
Почули вояки:
захитались буки і трепети,
ворухнулася стіна смерек
і зашуміла на них умлівіч
велика змія.
Заніміли хоробрі вояки, скаменіли їх руки,
забули про зброю.
«А чого-с така люта?!» – крикнув сліпий
і кинув проти неї кептар.
Полоснула по одежині і прошуміла
у темні потоки, у мертві ріща...
Зашкруміла вовна, стліла шкіра...
і вдарила канона!
Схопили вояки стрільби і побігли,
бо полоснуло вогнем, відриваючи небо від
землі...
І в ту яму
упав лицем сліпий.
Зашкруміла земля, стліло небо –
і молився сліпий, бо почувся інший свист,
який поскладав хоробрих вояків один коло
одного.
І вперше заплакав старий видющими сльозами...
і тяжко повертався
у свої темні роки,
у їх темні потоки,
аж до мертвого ріща...

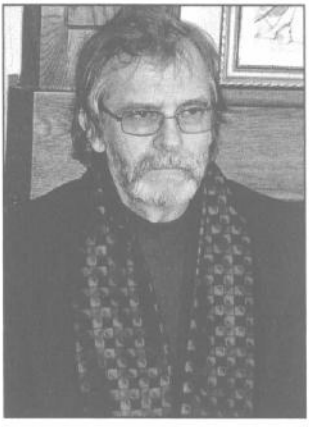

Прокіп КОЛІСНИК

Притча про митця і рибку

Жив один чоловік. Любив малювати. Вже не молодий, а ще сам. Ще не старий, а вже сам. Проте, не сам, але зі своїми мріями, які наполегливо викладав на полотно. А ще любив ходити на рибалку. Напевне, щось спільного вбачав він у малюванні та риболовлі, особливо у площині медитативній. Закине, було, вудочку, дивиться на поплавок, а сам собі думає про своє – медитує.

Батьки вже відійшли в інший вимір, відлетіли у вирій. Спочатку батько, а згодом за ним і матір. Залишилося обійстя у далекому селі на кордоні і чимале господарство. А коли малювати?

Десь у далекому минулому залишилося і кохання, і світські забави. Якось воно не вийшло і з дружиною, не те щоб не виходило із жінками, але одна справа жінки – а інша - дружина. А в селі, як відомо, і дотепер панує думка, що, мовляв, «... з *музики і маляра – нема вдома господаря...*» Колись думав допомагати людям, навіть пішов вчитися на лікаря, але найбільше його тягнуло в майстерню...

Художник вставав і лягав, і вставав із думкою про картини. Вставав рано-вранці, до світанку. Але спочатку треба було поратися по господарству. Коли це робиш як розминку, то це навіть приємно. Не треба ніяких дорогих тренажерів – лопату або косу в руки і на город. Город він любив. У цих краях земля родюча, тільки не лінуйся. Але коли це перетворюється в щоденну важку роботу, якій нема кінця-краю – то це рабство. А коли ж малювати? В одній із будівель на господарстві, так званій «літній кухні», він влаштував майстерню. Вічну проблему світла в робітні вирішив своєрідно. Закрив вікна від денного світла, і від світу профанного, і від «чучукабри». Натомість включив так зване «денне світло», електричне і таким чином досяг стану «рівнодення», працював незалежно від того і не дивлячись на те, який період і час надворі, чи то день, чи ніч, чи ранок, чи вечір... Частіше всього це було, коли надворі йшов дощ або було свято. Тоді в селі менше роботи на городі або ж не можна нічого робити, принаймні, щоб сусіди не бачили. Він йшов у свою келію і малював.

Інколи згадувалися йому митці, які все своє творче життя, навіть живучи у селі, наполегливо малювали квіти... Але сонячні рефлекси на квітах, ранкові тумани над ставком... імпресії його давно вже не цікавили. Хоч на городі буяла флора, він зачинявся у майстерні і перелітав у інший вимір.

Але, на жаль, у світ мрій і в атмосферу майстерні часто вповзала «чучукабра». Особливо останнім часом. Вона появлялася, як завжди, неочікувано, підло і підступно, у вигляді якоїсь дивної потвори, чи то пса, чи лисиці із лускою, як у дракона та писком, як у меч-риби, чи у вигляді якихось «уфонів» у зелених камуфляжах. Кажуть, що спочатку у людей почали пропадати кури, потім почало пропадати молоко у корів... Щось подібне, кажуть, відбувалося колись і десь, у темному середньовіччі, на далекому «дикому» заході, у «маловірних», але ж не тут, не у нас, де майже всі поголовно «правовірні». Ніхто не знав, що з чим робити. Ясно було одне – треба з нею, «чучукаброю», якось боротися. І поки ніхто не придумав однозначно діючий рецепт, то кожен боровся з нею як міг.

Художник почав опечатувати свої картини, як заклинаннями, з деяких пір на кожному полотні із зворотної сторони ставив спеціальні сургучеві печаті, напевне, щоб бодай у такий спосіб уберегти свої твори від небезпеки, тому що, і це було зрозуміло, якщо не кожному, то йому точно – небезпека була не тільки фізична.

Таких людей, особливо на периферії, та ще до того на рубежі, часто називають «диваками». Те, що вони щось там ще малюють, практично не цікавить співгромадян-односельчан, тож не дивно, що між ними виникає межа, і не тільки між ними, як то кажуть, пробіжить «чучукабра» і не тільки ота несусвітня потвора із пикою мечем, але перш за все межа світоглядна.

... Одного разу вирішив він піти на рибалку. Ставків у цих краях було чимало. Була також і річка, але то було далі, аж на кордоні, а на кордоні тепер було напружено. Зрештою, як це бувало не раз, адже на межі, як на ножі, особливо якщо сусід агресивний. А ставок поряд.

День був прекрасний. Недільний. Весело видзвонювали дзвони, так ніби і не було ніякого лиха на землі, так ніби вся природа була храмом.

Рибалки знають, що на рибалку треба йти рано-вранці, вдосвіта і бажано, коли надворі моросить. Чомусь, кажуть, що риба в таку погоду чомусь ліпше клює. Кажуть, кидається, просто, виринає прямо з води назустріч небесним краплинам дощу, так ніби їй води мало. Тож взяв майстер пензля вудочку, сяке-таке знаряддя для риболовлі, як на аматора, і подався на ставок.

День починався прекрасний. Птиці виспівували, як на Великдень, як в раю. Принаймні, так йому здавалося, позаяк, не знав, як воно там, в раю? Але от пекло доводилося бачити не раз. Воно «чучукаброю» залазило в город, знищувало городину, в курнику душило курей, сіяло ворожнечу із сусідами, окуповувало «зеленими уфонами» цілі території, бомбардувало цілі міста і села, а що було ще небезпечніше – постійно норовило залізти в душу. Навіть печаті гадина не боялося!? А може, її треба було опечатати сімома печатями?! Здається, єдиний вихід із безвиході – майстерня. Вже важко було зрозуміти, що це? – храм Мистецтва? – бункер? – захист чи атака? – штаб самооборони, чи стратегічний пункт антитерористичної контратаки?.. Майстерня ставала для нього і храмом і майданом. Він заходив у майстерню і вступав у боротьбу, полотно ставало полем бою.

Останнім часом його твори почали нагадувати скельця розбитого вітражу, які потім, ніби хтось намагався згорнути докупи, та так, що вже не було свинцевих перегородок, але і цілісності не було.

Останнім часом майже на всіх його картинах появилися зображення очей, точніше знаків, які нагадували очі. Вони вперто дивилися на глядача великими чорними цятками якоїсь незнаної потвори, анаконди, без іскри і без співчуття, слідкували за глядачем, як снайпери-диверсанти не давали спокою.

Щоправда, мотив очей як символ і раніше був присутній у його картинах, але тоді це був символ душ предків, але тепер у цих зображеннях було щось тривожне. На тлі безлічі різко-різнокольорових геометричних площин вони виглядали, як глухі, жахливі чорні космічні дірки.

Час від часу він ходив у місто. І не тільки для того, щоб купити гасу та сірників, на початку 21-го сторіччя такого краму можна було купити навіть у селі, хоч і неєвропейському, але в Європі. Ходив для того, щоб купити фарб, а ще щоб людей побачити та себе показати. Ні, не перед телевізійними камерами помелькати, але щоб твори свої показати, без надії сподіваючись. Без надії сподіваючись, що і його почують, точніше, побачать. Проте, без автомата, без військової уніформи... а лише з пензлем у руці, з думкою на полотні – ніби хотів сказати: люди, схаменіться. Але навіть виставки творів, які він робив час від часу, не переконувала суспільство, що треба бути людьми.

Коли не вистачало фарби – художник ішов до ставка. По дорозі до храму природи думалось про своє, про далеке, райдужне і щасливе дитинство... Саме у цьому невеличкому сільському ставку він навчився пливати. Колись там було повно риби. Голопузі хлопчаки ловили її просто руками у зелених очеретах. Ставки належали всім. Проте, часи помінялися. Поплававши по світі і за хотарем, на чужині, він знову повернувся додому. Тепер сюди прийшли нові «хазяї», прихватизували все, що встигли. Звідкись з'явилися тут зелені уфони, перекрили все, що захотіли і заходилися наводити свої порядки... І так митцю жилось, як на чужині, а тепер на все дозвіл питай та купуй. На березі біля ставка стояв цербер у одязі кольору «гаккі», і не звертаючи уваги на недільні дзвони, курив нетутешні цигарки. Митець-сарака скромно запитав, чи може ловити рибу? – на що отримав неочікувану відповідь: «ну канєшно, - «великодушно» заявив посіпака, але з однією умовою: «коропів не можна! – навіть якщо попадуться, то випускати назад у ставок, а можна брати лише невеличких лящів, крапка». Окрилений бодай такою надією, художник знайшов собі місце, примостився і почав ловити рибку, велику і маленьку. Кажуть, що особливо у ставках рибу треба час від часу виловлювати для того, щоб таким чином уможливити доступ кисню до води, щоб могла жити вся фауна у воді. Виринаючи із води чи під час витягування риби із води нібито відбувається відкриття порталу, в який входить живодайна сила з небес. Можливо, саме тому під час дощу відбуваються такі танці риби. Тож «великодушний» дозвіл цербера-посіпаки не був аж такий альтруїстичний, хоч нові панки завжди намагалися загравати з народом.

День був прекрасний. Щастя просто кидалося йому на гачок. Буквально за годинку бідолаха зловив одинадцять великих коропів – і лише одного дрібного очеретяного ляща.

Піджавши хвоста, митець-сіромаха пішов додому, підсмажив невеличкого очеретяного ляща, наварив кукурудзяної кулеші, кукурудза в цих краях хороша, і – напився.

А вночі, десь на кордоні, знову завивала чучукабра.

Іван ГВАТЬ

ВДРУГЕ ЗА СТО РОКІВ РОСІЯ ЛІКУЄ УКРАЇНЦІВ... ВІД МОСКВОФІЛЬСТВА

В цей літній час 2014 року народи Європи відзначають соту річницю початку Першої світової війни. Живі вшановують пам'ять полеглих. Чимало було їх і серед українців, які воювали по обидва боки фронту – в лавах австрійської та російської армій. Стріляв брат у брата.

Окупувавши влітку 1914 року Галичину, спираючись на п'яту колону щирих (і наївних) галицьких москвофілів, серед провідників яких було і чимало спритних «рубльофілів», росіяни практично вилікували західних українців від москво/русофільства.

В соту річницю початку Першої світової війни ватажки Кремля на чолі з президентом РФ Путіним, самі того не усвідомлюючи і надаючи всебічну підтримку терористам на Донбасі, лікують там від совкового мислення та радяно- і русофільства багатьох національно дезорієнтованих громадян України. Щоправда, москвофільство є також частиною історії Закарпаття/Пряшівщині, тому варто цей аспект минулого нам принаймні заторкнути.

* * *

Зі вступом російських військ до Галичини, – 21 серпня 1914 року вони зайняли Львів, – головнокомандувач Російської армії великий князь Михайло Михайлович оприлюднив маніфест, в якому, серед іншого, мовилося: «Хай не буде більше під'яремної Русі! Володіння Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила та Романа, скинувши ярмо, нехай піднімуть прапор єдиної, нероздільної і великої Росії. Хай здійсниться Промисел Божий, що благословив справу великих збирачів землі російської. Хай допоможе Господь своєму помазаннику, імператору всієя Русі Миколі Олександровичу, завершити справу великого князя Івана Калити».

Патологічним російським «колекціонерам» чужих земель не пощастило! Микола Другий не завершив «діло» Івана Калити. Галичина не стала частиною «нероздільної великої Росії» .

Путчисти – більшовики, захопивши 1917 року в Петрограді владу, невдовзі царя розстріляли, а «істиннноправославні» їхні нащадки у 90-ті роки минулого століття оголосили імператора «святим». Виглядає, що нині, сто років пізніше, в історію, як «збирач землі російської», попри всі намагання, не увійде і Володимир (несвятий) Путін, який вирішив всебічно підтримати збройно й іншими ресурсами (про)російських сепаратистів – терористів на сході України.

Про Галичину як «исконно русскую землю» висловився також новопризна-

чений з Петербурга російський губернатор Галичини Олексій Бобринський. Перед представниками львів'ян він заявив, що Східна Галичина й Лемківщина є частинами єдиної Великої Росії і що в цих землях корінне населення завжди було російським. Тому тут і устрій повинен ґрунтуватися на російських засадах. Передбачалося запровадження російської мови та права.

Весною 1915 року серйозність російських планів мав підкреслити й візит самого царя Миколи Другого до Львова. Не так сталося, як гадалося. Вже восени цього ж року довелося відступити на Схід, а наступного року російська авантюра в Галичині остаточно і безславно закінчилася.

«Бєлый Царь», на якого принаймні від 1848 року мала надію покладатися частина галичан, не покарав «наглих поляків», не прогнав «жадібних євреїв» і не відібрав землю у панів, щоб її роздати селянам.

Звісно, москвофільство в Галичині не виникло на порожньому місці. Його плекано-леліяно в петербурзьких кабінетах, як мінімум, від 1849 року, коли російська армія перейшла Карпати, щоб допомогти Габсбургам придушити угорську революцію і зберегти цілісність Австрійської імперії.

Головною причиною росіян іти на допомогу Австрії було, як висловився цар Микола I в березні 1848 року, – рішуче перешкодити виникненню окремої самостійної держави в Галичині.

«Якщо мало б до цього дійти, я захоплю Галичину, бо ця територія може бути лише австрійською або російською», заявив цар Микола Перший (1).

Звісно, і ця історія має свою передісторію.

Як доводить австрійський історик Бідерман, «з часів Петра Великого однією з традицій російської політики було викликати невдоволення серед слов'ян в Угорщині (2).

Намагаючись скористатися безладдям у Польщі після першого її поділу, Росія планувала загарбати також Галичину. Ґрунт для цього готували війська під керівництвом генерала Кречетнікова, який 1767 року прибув до Львова, мовляв, для наведення там порядку, а в дійсності підготувати ґрунт для окупації Галичини.

1772 року, коли Австрія зажадала Галичину зі Львовом, майже дійшло до збройного зіткнення з Росією. Конфлікт вдалося полагодити дипломатичним шляхом, але від своїх намірів Росія не відступила.

Під час наполеонівських воєн цар Олександр I у вересні 1805 року уклав план злуки всіх земель польської держави під своїм скіпетром і запропонував Австрії відступити Галичину за шлезько-баварське відшкодування.

Про те, як прагнула Росія отримати від Австрії Галичину, свідчить і записка графа Муравйова «Взгляд на Австрию» (1840 року), в якій автор пише, що захоплення Галичини є для Росії необхідністю. Це лише деякі факти, як Росія не спускала око з Галичини, очікуючи «слушного часу», щоб її загарбати.

Історія москвофільської партії у підавстрійській Україні є, власне, свідченням того, що вона була довготривалою справою російської політики і щедрої фінансової підтримки.

Москвофільські діячі, як пише Михайло Лозинський, твердили, що вони визнають національну єдність українського народу з російським, не думають про відрив «російської території» Австро-Угорщини та прилучення її до Росії, і лише прагнуть у межах айстро-угорської держави здобути для «російської національності» можливість вільного розвитку(3).

Чи це щось вам не нагадує? Так! Цією второваною москвофілами стежкою в минулі роки намагалися іти у своїх заявах представники політичного русинізму на Закарпатті. В межах України хотіли здобути для русинів автономію (вільний розвиток), щоб згодом, за допомогою Росії, стати складовою імперії. Про це вже написано чимало.

Якщо присутність російських військ у Галичині й на Закарпатті 1848-49 років посилила там москвофільський рух, надію на «Білого Царя – визволителя», то окупація західноукраїнських земель 1914 року дала, власне, потужний поштовх для вилікування «зацофаних» галичан від москво- і русофільства.

Не допомогли і щедрі субсидії російських властей галицьким москвофільським осередкам.

Починаючи від 1909 року міністерство внутрішніх справ Росії перераховувало в Галичину щороку 60 тисяч рублів і додатково 25 тисяч – від міністерства фінансів. А для новоствореної тоді реакційної львівської газети «Подкарпатская Русь» окремо надавалася підтримка на суму 14 тисяч рублів. В підсумку – 99 тисяч золотих царських рублів щорічно. Було, отже, з чого жити галицьким моквофілам – «рубльофілам». І чого дивуватися, що вони розповсюджували гасло: «ми не русини, а настоящие русские».

Тверде «ядро» москвофілів напередодні вибуху війни переїхало до Російської імперії, щоб там готувати ґрунт для «визволення». У серпні 1914 року в Києві вони заснували «Карпато-русский освободительный Комитет».

В окремому зверненні «Комітет» закликав «Многострадальный Русский народ Галицкой земли», щоб він молитвами зустрічав православне російське військо і щоб «несчастный русский галичанин» у лавах австрійської армії кидав зброю і піддавався православному війську... Паралельно група галицьких москвофілів діяла і в Санкт-Петербурзі.

Київський «Комітет», за гроші Петербурга, оперативно підготував видання довідника під назвою «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ея, в связи с национально-общественными настроениями». Публікація призначалася для офіцерів російської армії. Це була кульмінація діяльності під час війни «потужної армії» москвофілів. На ніщо більше вони не спромоглися. Не зорганізували навіть однієї сотні добровольців з «відданих москвофілів» на допомогу окупантам за возз'єднання Галичини з Росією. Натомість свідома українська громадськість Галичини в той час формувала національний легіон «Січових стрільців» із чоловіків, яких не призвано до австрійської армії. До легіону зголосилося 28 тисяч галицьких чоловіків. Відень, однак, дав дозвіл прийняти лише 2,5 тисячі добровольців.

Тут варто нагадати реакцію Кремля у січні 2010 року, коли тодішній президент України Віктор Ющенко підписав указ про вшанування пам'яті Українських Січових Стрільців. Тодішній спікер Державної Думи Росії Борис Гризлов назвав указ «недружнім актом» і порадив українцям пам'ятати про спільні російсько-українські події та перемоги, наприклад, перемогу у «Великій Вітчизняній війні». Ось, як покоробив указ, в якому мовилося про бій Січових Стрільців на горі Маківка в Карпатах на початку травня 1915 року, коли внаслідок чотириденних боїв УСС перемогли російську окупаційну армію.

Згаданий Довідник «Современная Галичина» містив докладні інформації про осередки активних москвофільських організацій, навів прізвища їхніх провідників і членів у Галичині/Лемківщині та на Буковині. Публікація попала в руки австрійцям. Для них це була знахідка! Військові картографи австрійської армії виготовили на основі довідника докладну мапу, на якій позначили всі осередки москвофільства.

Розпочалася нагінка австріяків на всіх запідозрених галичан (включно з Лемківщиною) та буковинців. Масу людей автоматично потрактовано колабораціоністами російських окупантів. Завдяки місцевій адміністрації – в Галичині здебільшого полякам – полювання на москвофілів перетворилося і на переслідування свідомих українців без огляду на «фільство» чи партійну приналежність.

Австрійські репресії в Галичині під час Першої світової війни відомі під збірним трагічним поняттям – Талергоф. Це концтабір в австрійській землі Штирія, який, на думку істориків, є першим європейським «концтабором» у сучасному розумінні.

Деякі дослідники твердять, що в Талергофі закатовано десятки тисяч осіб з Галичини, зокрема москвофілів, однак австрійська статистика свідчить про інше. Під кінець 1914 року в цьому концтаборі перебувало приблизно 8 тисяч заарештованих. З початку війни і до 1916 року через концтабір Талергоф, згідно з австрійськими даними, пройшло приблизно 14 тисяч осіб. Офіційно зареєстровано 1 767 загиблих. Цифра є, імовірно, заниженою, але це аж ніяк не 60 чи 80 тисяч репресованих і не десятки тисяч закатованих австрійцями москвофілів, як це твердять «патріотичні» дослідники промосковської орієнтації (4).

Перебування російських військ 1849 року за Карпатами залишило тривалий слід у пам'яті селян Закарпаття – Лемківщини – Пряшівщини і наклало відбиток на їхньому політичному, якщо так можна висловитися, світогляді. Вони почали уявляти собі, що крім австрійського цісаря – втілення могутності, сили і рішучості, є ще інша сила, що прийшла на допомогу цісарю у Відні. Це «цісар московський». Виявилося, що «москаль», як називали тоді росіян карпатські русини, сповідує таку ж «руську віру», як угорський русин. «Москаль», схоже, мусить бути близьким родичем руснакові, якого він розуміє, з ним можна спілкуватися, тим більше, що «москаль», який опинився в Угорщині в мундирі солдата, був представлений полтавським, київським або волинським селянином (5).

Москво- або русофільство серед руського народу Закарпаття і Пряшівщини (Верхньої Угорщини) не набуло рис ідеологічно-політичного організованого руху. В умовах реакції, яка панувала в Угорщині після придушення угорського повстання та австрійсько-угорського Ausgleich-у 1867 року, це було неможливо. За великим рахунком русофільство плекалося на Закарпатті здебільшого як течія культурного зближення між росіянами та руськими карпатського регіону

Відвідавши у 70-ті роки XIX століття Закарпаття, видатний громадський діяч і науковець Михайло Драгоманов, налагодивши зв'язки з місцевими культурними діячами, у своїх спогадах («Австро-руськи спомини») згодом занотував:

«Націоналізм угроруський мусив узяти форму москвофільську, власне тому, бо він був і є «чистим націоналізмом» без домішки соціальної. Такий націоналізм завжди тягне до держави а не до народу. І коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурська єсть, то архінатурально, що національність угроруська потяглась думками до цієї «держави» (6).

Сучасний український історик Ярослав Грицак так підсумовує наслідки Першої світової війни в суспільстві Галичини:

«Війна справила глибокий вплив на українське суспільство. Зокрема вона сильно зактивізувала українське національне питання і спричинилася до зростання української національної свідомості».

Війна пробуджувала національну свідомість селян, що воювали в двох різних імперських арміях і тим, що військо говорило тією самою мовою, співало дуже схожі пісні і дотримувалося подібних традицій. Це також сприяло кристалізації національної ідеї. Євген Чикаленко згадував про солдата, який перейшов з російської на українську мову спілкування після зустрічей з галицьким населенням. Він також стверджував, що після окупації Галичини і Буковини у підросійській Україні надзвичайно зріс продаж українських книжок. Галичани, котрі в результаті воєнних дій 1916-1917 років опинилися на Волині, організували там національні школи, поширювали національно-державну ідею серед місцевого населення (7).

Російський філософ, родом із Києва, Микола Бердяєв, вигнаний Леніним на початку 20-их років минулого століття в еміграцію, згодом написав, що «наша

галицька політика не могла сприяти закріпленню величі Росії та її престижу. Домоглася лише посилення українських сепаратистських настроїв» (8).

Цього року в березні в Криму, а відтак і на Донбасі лунали вигуки деяких місцевих мешканців: «Рассея, Рассея». Це мало бути віддзеркаленням начебто туги за «братньою допомогою зі Сходу проти «фашистів» та «бандерівців», проти київської влади, яку на сході України, за інструкціями з Москви, називали «хунтою». Нині в обличчі кривавого терористичного шабашу путіністів, стоячи біля руїн своїх будинків і квартир, знищених шкіл і лікарень, оплакуючи смерть мирних жителів в тому чи іншому місті, містечку і селищі, поки що дезорієнтований народ на Сході України ридає. Літо 1914 року в Галичині повторюється на Донбасі, коли доморощені москвофіли переконували себе і всіх навколо: «ми не русини, ми настоящиє русскіє» і вітали російських окупантів, в яких вони бачили «визволителів» . Восени 1915 року, коли «визволителі» зі Сходу змушені були покинути Західну Україну, ніхто за ними не плакав. Всі відчули, як кажуть, – з автопсії, «привабливість» російських порядків.

Ще б пак! Російські окупанти цілковито винищили в Галичині українську пресу. Залишили тільки москвофільські «Галичанин» та «Прикарпатска Русь». Багато українських політичних і культурних діячів опинилося на засланні. Всі ці репресії проводилися як боротьба з «мазепинством». Та чи не найголовнішою помилкою російських окупаційних властей стало переслідування Греко-католицької церкви. Офіційно, згідно з наказом імператора, уніатів наказано було не чіпати, але робилося все навпаки, адже слово «уніат» в Росії означало «зрадника» православ'я і «святої Русі». Митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького російські окупанти заарештували, відправили спершу до Курська, а відтак до монастиря – тюрми в Суздалі, звідки він був звільнений з початком революції у 1917 році.

Прозріння настане й на сході України, на зрусифікованій Донеччині/Луганщині. Воно вже розпочалося. Ось такий приклад. У суботу, 19 липня, у місті Слов'янську, звільненому від терористів, спонтанно вирішено провести толоку. Серед учасників «суботника» в неділю були й маленькі діти, які кажуть: «я українець». На запитання кореспондента телебачення, як треба відповідати на заклик: «Слава Україні» хлопчик, не вагаючись, каже: «Героям слава!». Звісно, це «інструкція» матусі. Та головне в тому, що такі матусі у Слов'янську не перевелися, вони є і вже не бояться голоситися до українства, вчать українського патріотизму своїх маленьких героїв. Населення індустріального Донбасу на правильному шляху. Не триватиме довго і воно пригадає та й усвідомить слова Тараса Шевченка про те, що їм таки «довелось запить з московської чаші московську отруту!».

Примітки:

1. *Žegus, I.: Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848 – 1914. Wiesbaden 1965, str. 39.*
2. *Biedermann,H.I.: Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck 1867. str. 18.*
3. *Лозинський, М.: Галичина в життю України. Відень, 1916, стоор. 35.*
4. *www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/16/2467/ view_print/*
5. *Василевський (Плохоцкій), Л.: Венгерскіе «руснаки» и ихъ судьба. (Письмо из Австріи) ін: Русское Богатство. № 3, СПб, 1914, стор. 370.*
6. *Драгоманов, М.: Вибрані твори. Т. І. Прага, 1937, стор. 91-92.*
7. *Грицак, Я.: Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX –XX століття. Київ, 1996, стор. 105.*
8. *Бердяев, Н.: Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. Москва, 1990, стор. 103.*

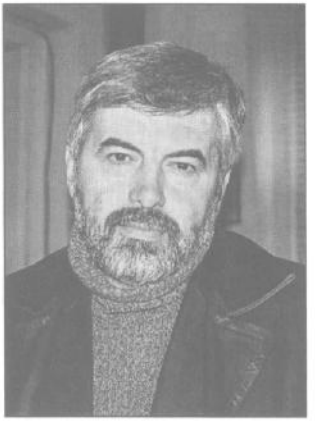

Сергій ФЕДАКА

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО. ТУРЕЦЬКІ ВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ

Крим у XIII – на початку XIV ст.

Крим був завойований ордами *Батия* 1238–1239 рр. За степовою традицією, територія держави поділялася між членами династії на улуси, тумани, тисячі і сотні, якими правила служила знать. Та до улусу увійшов не весь півострів. Гори та південне узбережжя з 40 палацами і портами Судак і Херсонес обмежувалися сплатою данини. Монголи були зацікавлені в активній торгівлі з європейцями. Тому 1270 р. *хан Золотої Орди Менгу-хан* дозволив генуезцям зробити місто Кафу своєю колонією. Одночасно їхні запеклі вороги венеціанці утвердилися в Солдайї (Сугдея, нині м. Судак). Інші генуезькі і венеціанські колонії виникають тоді у гирлі Дунаю (Кілія, Лікостомо), Дністра (Маврокастро), Дніпра (Лерічі), на керченському півострові (Воспоро). Там усюди існувало змішане населення з візантійською або італійською адміністрацією, в якій монголи задовольнялися судовим і податковим контролем. 1303 р. католицьке єпископство засновано у Херсонесі, а 1318 р. – у Кафі[1].

Степовий же Крим Менгу-хан (1267–1280 рр.) віддав в улус своєму синові *Уранг-Темуру*. А Солхат із Судаком Менгу-хан пожалував сельджуцькому правителю *Кейкаусу*, котрий у 1269–1278 рр. жив у Криму. Згодом адміністративним центром ординського Криму стає *Солхат* (Кирим, ЕскіКирим, нині – Старий Крим). Місто було важливим центром міжнародної торгівлі, тому ще звалося Орду Базар чи по-генуезьки *Лордо Базар*. Через порт Судак велася значна торгівля невільниками з мамлюцьким Єгиптом. Вона давала значні прибутки, чверть яких поступала безпосередньо правителю Золотої Орди. З Єгипту у Крим починає проникати іслам. Лише наприкінці XIII ст. головним невольничим ринком стала генуезька Кафа, де ординці мали свого митника – *тудуна*[2].

У XIII ст. в Криму виникає аланське князівство навколо одного з найбільших печерних міст Чуфут-Кале, заснованого за одними даними у VIII–IX ст., за іншими – у X–XI ст. Місто виросло над ущелиною за 3,5 км від сучасного м. Бахчисарай і з трьох боків оточувалося урвищами. Місто називали різними варіантами тюркського топоніму зі значенням *Сорок укріплень* (або Сорок братів) – Кирк-Ер, Кирк-Ор, Кирк-Кор, Керкрн. До наших днів збереглися рештки мурів з арочною брамою. На чолі князівства стояли місцеві правителі, що на відміну від інших аланів прийняли християнство.

Золота Орда не була монолітною, жорстко централізованою державою (як і колись Київська Русь). Вона ділилася на *улуси*, чиї правителі час від часу робили більш чи менш вдалі спроби стати самостійними. Одну з перших таких спроб зробив *хан Ногай*. Він був нащадком сина *Джучі*, але молодшого, ніж Батий, то ж як представник молодшої гілки не міг претендувати на верховну владу в Золотій Орді, тому спершу звався не ханом, а тільки темником. Його політична кар'єра почалася 1263 р., коли Ногай виграв одну з битв, втративши при цьому око. Син і наступник Батия *хан Берке* (1253–1267 рр.) пожалував йому за це титул хана. Згодом Ногай посварився з Батиєвим онуком *Менгу-Тимуром* (1267–1287 рр.) і відділився від Золотої Орди. Його де-факто самостійний улус простирався від Дніпра

---

[1] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 217.

[2] Галенко О. Крим у 1438 р. // Україна в минулому. – Вип. 6. – К.; Л., 1996.

до Дунаю і включав Крим. Наприкінці XIII ст. Ногай сягнув найбільшої могутності. Болгарія і Сербія визнали себе його васалами. Ногай здійснив спустошливі набіги на Угорщину, Візантію, південно-західні землі Русі. Алаанське князівство Кирк-Ер захопили ставленики Ногая – *беки Яшлау* (Сулешеви).

1290 р. Ногай заманив у засідку правителя Золотої Орди *Ту лубу гу* і убив його, піля чого посадив на ординський престол свого ставленика *Тохту* (1290–1312 рр.). Але Тохта прагнув позбутися залежності і 1297 р. спровокував мешканців Криму на повстання проти податківців Ногая. Останній придушив повстання, але його військо зазнало при цьому значних втрат.

Вирішальна битва між Тохтою і Ногаєм відбулася 1300 р. на березі Куяльницького лиману. Поле цього бою із численними археологічними артефактами виявлено в межах сучасної Одеси, у житловому масиві Котовський. Через зраду кількох воєначальників, що перейшли на бік Тохти, Ногай потрапив до полону[3].

1298 р. Кафу зайняв Ногай, онук Могола – молодшого брата Батия. Ногай прагнув створити самостійний ханат з центром на нижньому Дунаї. 1299 р., готуючись до вирішальної битви з ханом Тохтою, Ногай спалив Судак. Але 1300 р. Ногай загинув, що відсунуло виділення Криму з Золотої Орди. 1308 р. Кафу зайняв хан Тохта.

За правління в Золотій Орді *Узбека* (1312–1340 рр.) іслам стає там державною релігією і активно поширюється у Криму. Оскільки правління Узбека відзначалося політичною стабільністю, Крим у цей час активно багатіє на торгівлі з Китаєм, Хорезмом, Руссю, Московщиною, країнами Близького Сходу й Італією[4].

У XIII–XIV ст. італійська торговельна республіка Генуя засновує свої факторії (торговельні колонії) у Криму. Розширюючи сферу торгових операцій після хрестових походів і борючись проти своєї суперниці Венеції, Генуя, що прагнула за підтримки Візантії монополізувати торгівлю на Чорному морі, у 1266 р. добилися від ставленика Золотої орди в Криму Мангу-хана передачі їм у володіння Кафи (сучасна Феодосія), що стала пізніше центром їх колоній. У 1357 р. Генуя придбала Чембало (сучасна Балаклава), у 1365 р. – Солдайю (сучасний Судак), витіснивши звідти венеціанців. Виникли нові колонії Генуї: Воспоро (на території сучасної Керчі), Тана (у гирлі Дону), Джінестра (на території сучасної Одеси). Торгові місії генуезців були в містах Матрега (сучасна Тамань), Кепа (сучасний Слов'янськ-на-Кубані) та інші. У колоніях жили греки, італійці, вірмени, татари, слов'яни, косоги та інші народи. До кінця XIV ст. вони опанували чорноморською торгівлею. Через свої опорні пункти у Причорномор'ї генуезькі купці вели посередницьку торгівлю. Вони продавали зерно, сіль, шкіри, хутра, віск, мед, ліс, рибу, ікру з причорноморських районів, сукна – з Італії і Німеччини, масло і вино – з Греції, прянощі, коштовні камені, мускус – з країн Азії, слонову кістку – з Африки і багато інших товарів. Велике місце займала *торгівля полоненими* (слов'янами, черкесами, аланами), купленими у татарських ханів і турецьких султанів. Про рабинь слов'янського походження згадується у XIV ст. у нотаріальних актах деяких італійських і південнофранцузьких міст (Руссільон). Про рабівскіфів згадує знаменитий *поет Петрарка* у своєму листі *архієпископові Генуезькому Гвідо Сетте*. Генуезькі колонії були добре укріплені, у фортецях були гарнізони (залишки кріпосних споруд збереглися в Балаклаві, Судаку, Феодосії). Геную підтримували союзницькі відносини із золотоординськими ханами, які формально були верховними володарями території колоній, але надавали їм повне самоврядування, зберігаючи владу лише над підданими ханів. У 1380 р. генуезька піхота брала участь на стороні Мамая у Куликовській битві. Проте, колонії неодноразово піддавалися нападам і розоренню з боку ханів (1299, 1308, 1344–1347, 1396–1397 рр.).

Найбільшою колонією була Кафа, яка була розвиненим центром ремесла: у часи розквіту на початку XV ст. тут налічувалось близько 8 000 будинків і мешкало близько 70 000 осіб, що для часів середньовіччя було великою цифрою. Після падіння Візантії у 1453 р. Генуя

---

[3] Новицкий Е., Добровольский А. Предыстория Одессы. – О., 2006. – С. 97–99.

[4] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 219.

поступилася чорноморськими колоніями своєму банку Сан-Джорджо (банк св. Георгія). Міжнародне становище колоній погіршилось: посилився військово-політичний тиск Кримського ханства, Османської імперії, загострилися відносини з князівством Феодоро в Криму. У 1475 р. Генуезькі колонії були завойовані османськими військами під командуванням *паші Гедика Ахмеда* і включені до складу Османської держави. Збереглися залишки кріпосних стін, башт і палаців у Кафі та Чембало, побудовані під керівництвом італійських архітекторів фортеця і консульський замок у Солдайї (XIV ст.). У 1951р. у Феодосії на території генуезької фортеці велися археологічні розкопки, що дали цінний матеріал для вивчення історії міста, його ремесла і торгівлі.

1322 і 1327 рр. татари, під'юджувані генуезцями, зруйнували Солдайю. 1332 р. золотоординський хан Узбек надав венеціанцям м. Тану на Дону, але там вже була колонія генуезців. За місто розгорнулася запекла боротьба, в якій перемогли генуезці. 1344–1347 рр. ординський *хан Джанібек* здійснив напади і на Кафу, і на Тану. 1357 р. Генуя захопила Чембало (Балаклаву).

1357 р. генуезці заклали на вершині г. Кастрон (в районі сучасного міста Балаклава) фортецю Чембало. Досі збереглися її башти і рештки мурів. Фортеця контролювала *Балаклавську бухту* – унікальну для всього Середземномор'я. Її дуже вузький (45 м у найвужчому місці) скелястий вхід стримував морські хвилі, тому в самій бухті поверхня води була рівною, наче на річці. Цей унікальний зразок італійського фортифікаційного мистецтва на теренах України був розрахований на тривалу оборону, але без застосування вогнепальної зброї.

1371р. генуезці засновують фортецю у Судаку – площею майже 30 гектарів. Вона активно функціонувала до 1414 р. Фортеця постала на 160-метровій горі на фундаментах візантійської фортеці VI–X ст. Нові мури сягали 6–8 м заввишки і 1,5–2 м завтовшки. Фортеця поступово отримала 14 башт до 15 м заввишки, зокрема Сторожову вежу, вежу Торселло (1385 р.), вежу Астагвера (1386 р.), вежу Маріоне (1388 р.), вежу Джудіче, Округлу вежу (1392 р.), вежу Румбальдо (1394 р.), Консульську вежу, Георгіївську вежу, вежу ді Пагано (1414 р.). Усередині збудовано церкву Дванадцяти Апостолів.

А 1362 р. у Криму утверджується князівство Феодоро (з грецької – *Дар Божий),* відоме також під назвами Газарія, Готія і Мангуп (остання назва – за столицею, містом Мангуп). Воно містилося у гірській частині Криму. Більшість його населення становили нащадки готів, водночас там жили алани, вірмени, караїми, євреї, греки. Економіка ґрунтувалася на сільському господарстві, ремеслі і торгівлі. На середину XV ст. князівство налічувало 200 тис. мешканців. Державні податки збиралися з 30 тис. господарств. Ці доходи дозволяли правителям Феодоро вести активну зовнішню політику, утримувати значні гарнізони і будувати потужні фортеці.

Руїни готської фортеці Фуна (с. Лучисте, Крим) Феодоро (Теодоро, або Готія) – середньовічна держава зі столицею у місті Мангуп, що існувала у південно-західній частині Криму в XII–XV століттях. Столиця князівства була міцною фортецею, яка впродовж XIII–XV століть боронила свою самостійність перед натиском генуезців і татар. У 1475 османське військо розгромило Мангуп та Феодоро.

Територія князівства в основному збігалась із Готською єпархією у Криму. Столицею князівства було місто Мангуп (Феодоро), яке виникло близько IV ст. і у VI–X ст., мало назву *Дорос* (було центром візантійської області Дорі). З X ст. місто вперше згадується під назвою *Мангуп.* Близько XIII ст. воно стало адміністративно-політичним центром князівства, яке виокремилось зі складу візантійських володінь в Таврії й часто називалося Феодоро. У руських джерелах мало назву Мангуп. У Феодоро жили нащадки тавроскіфів, сарматоаланів, кримських готів, греки та караїми. Офіційною та найбільш вживаної мовою була грецька, релігією – православ'я. *Основними заняттями населення* були землеробство, виноградарство і скотарство. У містах (Феодоро, Каламіта, Ескі-Кермен) розвивалися ремесла (гончарство, обробка металів, шкір та ін.). Підтримувало політичні, економічні й культурні зв'язки з Константинополем, Херсонесом, Трапезундом, Молдовою, а з XIV ст. – з Судаком. Після занепаду Херсонеса у XIV ст. Феодоро зайняло його місце в Криму. Князівство вело

тривалу боротьбу проти татар і генуезців. У 1427 р. правитель Феодоро Олексій І збудував у гирлі ріки Чорної фортецю і *торговельний порт Каламіту* (сучасний Інкерман), а в 1433 р. тимчасово (до 1434 р.) здобув генуезьке місто Чембало (нині Балаклава). Після падіння Константинополя 29. 05. 1453 р. князі Феодоро стали вважати себе нащадками Візантійської імперії. Одночасно, зважаючи на османську загрозу, Феодоро та генуезці пішли на зближення, але це вже не врятувало ні тих, і ні інших: в 1475 р. в Криму висадився турецький десант, який захопив всі генуезькі колонії-фортеці на узбережжі і після 6-тимісячної облоги – столицю князівства Феодоро.

За часів османського панування (1475 – 1774 рр.) колишні землі Феодоро становили окремий *кадилик* (округу). Створена у місті цитадель стала місцем утримання особливих політичних в'язнів. Місто як населений пункт перестало існувати у кінці XVIII ст. У Мангупі збереглися залишки базиліки (VI ст.), палацу (XV ст.), турецька цитадель (XVI ст.) та руїни оборонних споруд[5].

Відомо *10 правителів Феодоро,* з них 8 – на ім'я Дмитро (не раніше 1362 – не пізніше 1368 рр.), потім правили невідомий, Василь, його син Стефан, Олексій І – син Стефана, (1402–1434 рр.), Олексій ІІ, син Олексія І, (1434–1444 рр.), Іоанн (Олубей), син Олексія І, (1444–1460 рр.), невідомий, Ісаак, син Олексія І, (1471–1474 рр.) і насамкінець Олександр, син Олексія ІІ, (червень – грудень 1475 р.)[6].

1426 р. донька князя Феодоро *Олексія Комніна* вийшла заміж за царевича *Трапезунда,* який незабаром став імператором Візантії.

1427 р. *О. Комнін* заснував у гирлі річки Чорної, що в глибині Інкерманської бухти, порт Авліту (Каламіту). Цей порт виявився настільки прибутковим, що генуезький консул Кафи поскаржився у Геную на Комніна і його братів, які спорудили порт всупереч праву і привілеям. Тому для захисту порту О. Комнін збудував поруч з ним на Монастирській скелі, на світ ханський аталик (вихователь) Девлет-Гельді («Щастя прийшло»), містик-суфій і глава роду Кереїв здійснив хадж – паломництво у Мекку. На честь цієї події немовля отримало ім'я *Хаджі.* Справжнє ім'я – *Девлет-Берді.* Девлет-Гельді став його вихователем (аталиком) (серед татар аталицтво користувався великою пошаною і аталик часто був чи не найближчою для вихованця людиною). Хаджі-Гірей здобув традиційну мусульманську освіту, і рано вчився військовій справі. У володінні його родичів було місто Ліда в Білорусі (через це в тих місцях осіло багато татарських вершників, їх нащадки живуть там досі (литовські татари)). Дитинство Хаджі минало в Білорусі і Литві, тут він легко заприятелював з багатьма нащадками литовських багатих сімей, зокрема, з майбутнім *маршалом Литви Михайлом Радзивілом.* Тут же знаходилися у вигнанні багато людей, зокрема 13 синів Тохтамиша, рід Кереїв, Текіє, наступник роду Ширінів, багато мурз Криму та Дешт-і-Кипчаку.

Причиною вигнання була нестабільна ситуація в Криму. 1380 р. війська хана Тохтамиша, до складу яких входили ополчення кримських Таш-Тимуридів на чолі з главою роду, знищили залишки військ темника Мамая, напередодні розгромленого Дмитрієм Донським на Куликовому полі. Так була відновлена єдність Золотої Орди після довгих і масштабних міжусобиць. Проте пізніше Тохтамиш досить необачно кинув виклик *Тимуру Кульгавому,* правителю Самарканда в сучасному Узбекистані, який мав у розпорядженні 200 000 воїнів.

У 1390-ті рр. *Тамерлан* завдав ординському хану дві жорстокі поразки – на Кондурчі (1391 р.) та Тереку (1395 р.) – після яких Тохтамиш був позбавлений престолу і змушений вести постійну боротьбу з ханами, поставленими Тамерланом. Таш-Тимур у 1396 р. спробував проголосити себе правителем Криму, але після запеклої битви із загонами *Тимура Самаркандського* загинув, а його сини Девлет-Берді (дядько Хаджі-Гірея) і Гіясад-Дін вимушені були з усією сім'єю покинути півострів. Військо Тимура і темника Ідиги зруйнували Солхат і усі міста півострова, особливо постраждали православні монастирі. Таш-Тимуриди разом з

[5] Васильев А. В., Автушенко М. Н. Загадка княжества Феодоро. – Севастополь, 2006.

[6] Фадеева Т. М., Шапошников А. К. Княжество Феодоро и его князья. – Симферополь, 2005.

еміром едисану Актау відкочували до Дністра, де розділилися – Актау перейшов у Туреччину, а брати в Литву. Спроба прихильників Тохтамиша розгромити Тамерлана силами Литви закінчилася Битвою на Ворсклі і повного катастрофою, яка перекреслила надію на повернення.

1410 р. його батько разом із сімома татарськими хоругвами (5000 чоловік) взяв участь у Грюнвальдській битві, командуючи підрозділом. Участь у цій кампанії була потрібна його покровителю, Джелал ад Діну, сину Тохтамиша, для майбутньої боротьби проти ставлеників Тамерлана. В обмін на участь у битві татари отримали військову і політичну допомогу Великого князівства Литовського.

Внаслідок невдалої війни між Тохтамишем і Тамерланом на престол Орди вступив *Пулад-хан,* права рука темника Едигея. Пізніше почергово його заміняли такі хани як Кутлуг-Тимур і Тимур, які у всьому підкорялися Великому темнику. Але правління Едигея викликало опозицію серед знаті всередині Орди. На початку 1410-х рр. *Хаджі-Гірей* брав разом з батьком участь в боротьбі проти *Едигея.* 1408 р., щоб упокорити Московське князівство, правитель вирушив на нього війною. Скориставшись його походом, татарська знать підняла проти темника повстання, на чолі якого став Тимур-хан. Нащадки Тохтамиша вважали момент найбільш сприятливим для вторгнення. *Джелал ад Дін* вторгся в область Дешт-і-Кипчак (причорноморські степи сучасної України). Крим та області Едичкульської і Джамбайлуцької орд йому підкорилися досить легко, що було пов'язано з впливом на півострові родів Таш-Тимуридів і Кереїв. Намісник Едигея втік і Солхат підкорився переможцю. *Девлет-Берді,* дядько Хаджі-Гірея, став намісником Криму, карбуючи монету від імені Джелал ад Діна. Сили Едигея не чинили запеклого опору. Його війська досить легко відступили до Дону, разом з кримськими Мангидами. Едигей, дізнавшись про ці події, здер з Московії великий відкуп і повернув на Орду. Незабаром він пережив страшну поразку від Тимур-хана, який перехопив його військо біля Дону. Не маючи сил воювати і проти Тимур-хана, і проти Джелал ад Діна, який швидко рухався на столицю, Едигей утік за Волгу, туди відійшли і Мангиди. В сутичці зі своїм братом, володарем Сибірського Улусу Керим-Берді, Джелал ад Дін загинув. Керим-Берді напав на його табір і відрубав брату голову. Після смерті останнього великого хана розпочалася нова хвиля громадянської війни, а це підірвало міць Орди. Врешті переміг Едигей, який поставив сина Дервіша ханом. Дервіш, син Едигея, був убитий Джаббаром-Берді, одним із синів Тохтамиша. Після загибелі Джаббар-Берді ханом був проголошений Кадир-Берді (брат покійного). На його бік став Гіяс-ад-Дін з братом та Хаджі-Гірей. Едигей втік у Крим і посадив на престол *еміра Бек-Суфі.* Рід Таштимуридів повернув на бік Кадир-Берді ополчення кланів Ширінів і Баринів, які все більше намагалися контролювали стратегічно важливий півострів.

На території Улусу було дуже неспокійно. В Криму панував безлад і сутички між знатними родами. Це завдавало значної шкоди господарству і культурі. Тому *Кадир-Берді* і відправився з військом царевичів Гіяс-адДіна і Девлет-Берді. Вони швидко розсіяли війська Бек-Суфі та Едигея (який втік на Урал) і взяли Солхат (1419 р.). Остаточно Бек-Суфі був розгромлений пізніше Девлет-Берді. Він почав бойові дії проти територій, які ще контролював емір. Сили останнього незабаром були вщент знищені, а його гірські фортеці швидко захоплені. Бек-Суфі після цього зник з історичної арени (загинув). Опираючись на ресурси півострова, Кадир-Берді поновив боротьбу, залишивши намісником Девлет-Берді. Але, наляканий впливом Таш-Тимуридів, хан задумав їх знищити. Всі члени роду, які перебували у ханській ставці в Солхаті, були убиті. Врятуватися вдалося лише Девлет-Берді, Хаджі-Гірею і його двоюрідному брату Джанай-Оглану. Хаджі-Гірей зміг сховатися в кочовищах Кереїв, де переховувався 7 років.

1427 р. *емір Текійє* посварився з великом ханом. Від цього моменту він перестає служити *Улу Мухаммеду,* перекочовує на Дон, де до нього приєднуються власні чамбули, за допомогою вірних людей знаходить *ХаджіГірея* і разом з ним відходить у Західний Дешт (за Дніпро). Хаджі починає претендувати на кримський улус, який раніше належав його діду (царевичу Таш-Тимуру). Але натиск *Девлет-Берді* (його дядька), одного з претендентів на золотоординський престол з Дешт-і-Кипчаку і колишнього намісника Криму, заважав йому здійснити задумане. Порівняно легко відігнавши родичів, Девлет-Берді переоцінив свої сили. Після

розгрому Девлет-Берді на Волзі (1427 р.) Хаджі-Гірей з'являється в Криму. Царевич вирішив скористатися нагодою і опанувати кримський улус. Незабаром Гірей, на чолі шістнадцяти тисяч ногайських нукерів, вступив в Ескі-Крим (1428 р.). Гірей відразу пробує зміцнити свою владу, звернувшись за підтримкою до родів Криму, до власниці замку Чуфут-Кале Джаніке-ханчі і до влади міста Солхат. В цей час він почав карбування власної монети, але з іменем Гіяс-ад-Діна. Також Хаджі-Гірей приблизив до себе Ширінів. Але пишні дари не дуже допомогли. В зв'язку з появою міцного супротивника (Улу Мухаммеда) знать півострова (за винятком Джаніке-ханчі) надала перевагу лояльності до Улу Мухаммеда. Хаджі і без того терпіли як ставленика Литви, оскільки в Криму не було сил, щоб його вибити. Емір Текійє, глава Ширінів, який різко змінив політичну орієнтацію і підтримав Улу Мухаммеда, на чолі війська напав на Крим. В результаті Гірей, контролюючи лише Солхат, вимушений тікати. Він забрав частину родової казни. Уникаючи битв, але тим не менше зазнавши великих втрат (війська розбігалися), Хаджі відступив в Дешт-і-Кипчак.

Ця поразка не розчарувала царевича. Він починає готуватись до нової війни. Як досвідчений політик, Хаджі-Гірей листується з литовським князем. Він заручається підтримкою Великого князівства Литовського. Великий князь Сигізмунд хотів поставити на чолі кримського улусу вірну і слухняну людину. Цим він сподівався убезпечити рубежі Литовської держави від набігів татар: «Князь великий Жигмонт, дав йому людей. . . до орд перекопських, на царство послав», – оповідає *московський літопис*. Військо для нього знайшлося – в Литві жило багато татар – біженців, військовополонених та ін. Вони становили основну силу військ. В одних лише литовських полках служило 40 000 татар. Після нетривалого затишшя Гірей продовжив воєнні дії. 1431 р. на чолі заново зібраного війська вторгся в Крим і обложив Солхат, який після бою відчинив перед ним ворота. Рейд Гірея збігся зі сваркою між Улу Мухаммедом та Текійє. Емір, невдоволений жорстким контролем з боку хана, перестав йому служити і рушив у Крим. Біля Перекопу війська зустрілися. Текійє визнав Хаджі-Гірея своїм повелителем. Це саме зробили і Ширіни.

Ці події стали початком боротьби кримських татар за незалежність. Хаджі-Гірей не збирався залишатися намісником і, разом з тим, не хотів бути ханом Золотої Орди. Щоб відстояти Крим, йому довелося змагатися з могутніми супротивниками – Улу Мухаммедом і хаджі-тарханським правителем Кучук Мухаммедом (Мухаммедом «Маленьким»). Останні активно воювали один з одним, одночасно намагаючись захопити Крим.

Відтіснивши Кучук Мухаммеда, Улу Мухаммед відправив значні сили на Дон і в Крим – розгромити місцевих ханів. Його дуже чисельним і добре озброєним військам вдалося оволодіти степами Причорномор'я, понісши великі втрати в боях проти хана Саїд-Ахмета, який кочував на Дону. Одночасно Кучук Мухаммед, оговтавшись від розгрому, відправив загони ногайців з метою відтіснити противників і оволодіти Кримом. На всьому просторі Дешт-і-Кипчаку запалали сутички.

Зібравши навколо себе добірне військо, Хаджі-Девлет-Гірей направив свої удари спочатку на загони Улу Мухаммеда, і, розбивши першого, спрямував свої сили на наступаючого з приволзьких берегів *Кучук Мухаммеда*. Цей супротивник був також переможений, в результаті чого Хаджі-Гірей закріпив за собою не тільки високий авторитет серед татар, але і міг вже себе вважати володарем абсолютно незалежного престолу, влада якого поширювалася не тільки на кримський півострів, але і включала в себе прилеглі північно-східні степи і західні степи до Дніпра і Дону. В цьому йому активно допомагала *Джаніке-ханча,* яка володіла Кирк-Ер (Чуфу-Кале) і разом з Ширинами допомогла утвердитися у Криму Хаджі-Гірею, який доводився їй внучатим племінником. По смерті Джаніке Хаджі-Гірей збудував дюрбе (мавзолей) на її могилі, яке досі збереглося серед руїн Чуфут-Кале.

Новий хан береться за проведення державних справ. Від Джаніке-ханчі він отримав у власність замок Джантим-Кале (Кирк-Йор, сучасний ЧуфутКале) і зробив своєю базою на випадок війни. В майбутньому тут виникне нова столиця – Бахчисарай. Хаджі-Гірей задумує значні реформи в Криму, але для цього потрібно було укріпити свою владу.

Наступним кроком мало стати об'єднання всієї території півострова, на той час розділеного на степову частину, підвладну татарам, Кафу з Готією (тобто, з Південним берегом Криму, до Балаклави включно) і невеликим незалежним християнським Мангупським князівством. У разі успіху в руках Хаджі-Гірея виявився б весь морський кордон з кількома сильними фортецями і хорошими портами, від Єні-Кале до гирла Дніпра.

Одним з головних своїх завдань *Хаджі-Гірей* вбачав підкорення генуезьких купців. Уже восени 1433 р. хан почав підпорювати генуезькі колонії у Криму. Зокрема, татари при підтримці феодоритів захопили Чембало (нині м. Балаклава під Севастополем). У відповідь в березні 1434 р. сенат Генуї і банк св. Георгія спорядили ескадру з 31 корабля і 6000 чоловік під командуванням адмірала Карла Ломелліно. 8 червня генуезці відбили Чембало, придушили повстання кримських греків і захопили в полон сина правителя Феодоро (Мангупа) Олександра Гавраса – *Іоана (Олу-бея).* Після цього адмірал захопив єдиний порт феодоритів Авліту (тепер Інкерман під Севастополем) і спалив його укріплення, проте О. Гаврас швидко відновив їх[7].

Проте 22 червня генуезьке військо зазнає поразки під Карагозом від 5-тисячної орди Хаджі-Гірея. Після перемоги той влаштував бенкет у Солхаті. 23 червня татари підійшли до стін Чембало і Кафи, де 13 липня уклали вигідний договір[8].

Війна проти них тривала до 1441 р. Хан допікав Кафі торговими блокадами, через які там значно подорожчало продовольство[9].

Хаджі-Гірей був союзником литовсько-польської держави. 1452 р. він навіть завдав удару з тилу по війську ординського хану Саїд-Ахмета, що напав на Поділля. Водночас для боротьби проти генуезців хан починає зближуватися з Османською імперією. 1454 р. підписано угоду, за якою Крим став васалом Туреччини[10].

Війна з Генуєю1433 р. примусила хана втрутитися в феодорійські справи. Він підбурив *князя Олексія I* захопити Балаклаву. Заручившись обіцянкою ханської допомоги, князь Олексій напав на генуезьку фортецю Чембало і, підтримуваний місцевими одноплемінниками, восени 1433 р. оволодів нею, заславши до фортеці під виглядом купців кілька шпигунів агітаторів. Невелика колонія була переважно заселена грецькими рибалками, співчуваючими сусідньому і рідному за релігією і національністю князівству. Будучи у важкому становищі, вони легко піддалися на агітацію і при першій появі в балаклавській долині посланого з Мангупа загону військ, місцеві рибалки повстали і допомогли князю прогнати з фортеці невеликий гарнізон. Генуезькі солдати втекли в Кафу, залишивши Чембало в повній залежності від переможця.

У Генуї ці звістки неабияк збурили купецтво та моряків, народ вимагав від дожа Адорно і сенату покарання невинних, але сенат, щойно закінчивши тривалу і невдалу війну проти союзних флорентійської і венеціанської республік, опинився в скрутному становищі. На допомогу прийшов *банк св. Георгія,* який запропонував позичити уряду республіки необхідну суму для спорядження ескадри. Скориставшись цією пропозицією, сенат ухвалив спорядити ескадру з 20 галер і загоном в 6000 морських і сухопутних військ. Головне начальство над цією експедицією було доручено випробуваному генуезькому полководцю *Карлу Ломелліно.* Облога фортеці тривала протягом трьох днів, а на четвертий була прорвана оборона, всі захисники перебиті, за винятком князя Олексія, його наближених і одного священика. Всі вони були переведені на корабель і закуті. Після чого Чембало було віддано солдатам на розкрадення. Через добу була спалена Каламіта, жителі якої вночі покинули фортецю.

---

[7] Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії. – Л.: Літопис, 2011. – С. 361, 134.

[8] Андреев А. История Крыма. – М., 2002. – С. 48.

[9] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 225.

[10] Шабульдо Ф. Україна в державних процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 82–88.

Після захоплення і розорення цих фортець війська розділилися, частина пішла сухопутним шляхом, а інша – морським, вздовж берега, плюндруючи все на своєму шляху і вимагаючи від жителів повної покірності Генуї. Вреші-решт вони прибули до Кафи, звідки вирушили на Солхат, але дорогою потрапили в засідку і були розбиті на голову (при співвідношенні сил 5000 з боку татар і 8000 – з боку генуезців). Викупивши полонених, у кількості 25 осіб залишки військ роззброїли дві галери і ще одне судно, під командуванням Бабілана ді Негро, повернулися назад, до Генуї.

1434 р., на Крим рушив на чолі війська *Улу Мухаммед,* який збирався знову підкорити улус. Щоб відбити його вторгнення Хаджі-Гірей почав збирати війська, а також полки Ширінів. Ширіни, побоюючись великої війни, перейшли на бік Улу Мухаммеда, їхні загони вдарили Хаджі-Гірею в спину. Армія Хаджі-Гірея потерпіла тяжку поразку, він втратив кращих воїнів. Тому, швидко зібравши залишки військ, відступив за Дніпро. Програвши боротьбу з Улу Мухаммедом, Хаджі-Гірей емігрував у Литву, за даними «Короткої історії кримських ханів» – у Астрахань. Він заново збирає військо і готується до походу в Крим. Побоюючись цього, Улу Мухаммед розірвав свій союз з Свидригайлом на користь *Зигмунта Кейстутовича,* який спочатку прийняв Хаджі-Гірея і обіцяв йому підтримку, а потім погодився його затримати, щоби він не вертав у Крим. Хаджі-Гірей був викликаний у Вільно, взятий під варту (потім йому «пожалували» місто Ліду і навколишні села, де він фактично був у засланні). Захопивши Солхат, Улу Мухаммед посадив там намісника. Проте півострів залишався бажаним шматком і 1437 р. намісник вигнаний Кучук – Мухаммедом. Той, вважаючи, що справу зроблено, став кочувати зі своєю ордою в причорноморських степах, де воював проти Улу Мухаммеда. Тому дуже скоро був вигнаний ханом придонських татар Саїд-Ахметом. Крим перетворився на руїни. Кочові татари кілька разів спустошили півострів. Чиновники і кадії, призначувані Саїд-Ахметом, різко збільшили податки, викликаючи невдоволення населення.

1443 р. в Литву прибуває посольство жителів Криму на чолі з главами родів Ширінів і Баринів. Вони просили «пожалувати» їм на хана ХаджіГірея. Оскільки великий князь відмовився від союзу з Улу Мухаммедом, він повертає Гірея з фактичного заслання у м. Ліду і царевич отримує офіційне визнання Литвою його звання.

Це було пов'язано з погіршенням відносин між Литвою і Золотою Ордою, а також неабиякими дипломатичними заходами Ширінів, їх намаганням навести в Криму лад. Адже 1437 р. хан Саїд-Ахмет захопив Крим і встановив свою владу. Він значно підвищив податки і мита. Були значні зловживання з боку призначених ним чиновників. Ці події були не тільки невигідними Литві і безпосередньо загрожували їй, оскільки Золота Орда, основний стратегічний противник, не могла зміцніти без Криму. Починається посилення військової і фінансової допомоги Хаджі-Гірею з боку Литви.

До цього додалися міжусобиця у Литві і самодіяльний похід ХаджіГірея у Крим 1441р. 20 березня 1440 р. убитий внаслідок змови великий князь *Сигізмунд.* Хаджі-Гірей цим скористався і покинув місце заслання із загоном уланів-нукерів. Оскільки Саїд-Ахмет не очікував нападу і не мав значних сил, царевич зненацька увірвався в Крим і оволодів півостровом, вибивши намісника. Цього ж року він починає карбувати і монету від свого імені в місті Кирк-Ер (Чуфут-Кале). На одному боці монети викарбувана тамга Гіреїв, рік і місце карбування, на іншому слова Хаджі-Гірей бен Гіяс ад Дін (син Гіяс ад Діна) і титули. Його воцаріння визнали всі крім Ширінів і Барінів, які чекали помсти з боку Саїд-Ахмета.

Крім того, він приймає виявлення покірності з боку генуезької Кафи. Зайнятий боротьбою з родичами, Саїд-Ахмет вимушений стерпіти такі зазіхання на свою владу. Але італійський консул за спиною у правителя Криму починає вести переговори з ханом Великої Орди, обіцяючи йому політичну і військову підтримку у випадку походу на Крим.

1442 р. міська влада Кафи, сподіваючись на міць своїх стін і нестійкість положення Хаджі-Гірея, запропонувала підписати мир на тих умовах, як його підписували інші намісники і правителі Криму. Отримавши відмову, вони оголосили війну. В Кафу прибули значні сили з Генуї, місто готувалося до облоги. Проте у вирішальній битві Хаджі-Гірей поступився про-

тивнику і відступив. Натхненні успіхом кафинці розташувалися табором біля міста, навіть не виставивши варту. Завдяки цьому татари захопили їх зненацька і розгромили. Кафа обміняла полонених і пішла на поступки.

Незважаючи на поразку союзників *Саїд-Ахмет* вторгся в Крим і в Литву з великим військом і без бою витіснив Хаджі-Гірея з Солхату – Ширіни передбачувано перейшли на його бік і визнали ханом. Але Гірей зберіг армію, з якою відступив до Дніпра, і почав готуватися до війни, скликаючи полки едисанських і дешт-і-кипчацьких татар. Задоволений перемогою Саїд-Ахмет зібрав данину і спалив дощенту столицю улусу., чим назавжди позбавив себе підтримки беїв.

Зрештою внаслідок вищеописаних подій *Хаджі-Гірей* став правителем Перекопу і активно продовжує боротьбу проти Саїд-Ахмета. Поки хан зайнятий війною на Дону, царевич спробував захопити кочовища СаїдАхметових татар в Дешт-і-Кипчаку. Атака закінчилася невдачею і відступом у Перекоп. Дізнавшись про це, намісник Криму спробував прорватися до хана Саїд-Ахмета і захопити Перекоп, але Хаджі-Гірей розбив його, проте переслідувати не став. Він починає укріплювати Перекоп в очікуванні противника.

Саїд-Ахмет, який уже знав про захоплення Перекопа і дії свого суперника, 1445 р. подолавши внутрішніх ворогів, з великим ногайським військом виступив проти Хаджі-Гірея. До нього приєдналися всі прихильники з придніпровських степів. Але тяжка облога міста закінчилася невдачею, а при спробі хана відступити – битвою, в якій Саїд-Ахмет зазнав страшної поразки, втратив багато людей і коней та відійшов на Дон.

Цього ж року Хаджі-Гірей разом з полками Ширінів і Баринів вступив у Крим і був проголошений правителем. Після сходження на престол Хаджі-Гірей відновлює союз із Феодоро, допомагає феодоритам відвоювати у Кафи порт Каламіту, який стає єдиним портом Феодоро, і фінансово і політично активно підтримує князівство. За сприяння хана налагоджується морська торгівля Феодоро. Задля цього Хаджі-Гірей почав торгову блокаду Кафи, одночасно заохочуючи кримських купців торгувати через Каламіту. Його політика мала такий успіх, що кафинці були змушені скаржитися до Генуї на відтік вантажообігу в Каламіту з кафінского порту. Про феодоритів же *колоніальна адміністрація* пише: «Вони можуть нікого не боятися, поки живий їхній батько і владика – татарський хан». Хоча після розгрому генуезької експедиції відносини між двома сторонами нормалізувалися і колоніальна влада надсилала в Солхат дорогі подарунки, загальної довіри не було й близько. Так, в *статуті Кафи від 1446 р.* є кілька пунктів, які стосуються відносин з татарами і включають в себе усіляку заборону на контакти з татарською владою і з татарами взагалі під загрозою великих штрафів, повідомляють про існування в Кафі кола осіб, які є таємними інформаторами Хаджі-Гірея. Чітко розмежовувалися повноваження двох влад, що існували в Кафі з XIV ст. : татарської та генуезької. Так, жителям Кафи суворо заборонено втручатися будь-яким чином у збір мит канлюками. Разом з тим, і верховному представникові ханської адміністрації в місті – *тудуну* – забороняється продовжувати свою владу над тими з колишніх ханських підданих, які, проживши в колоніях більше року, перейшли до громадянства Генуї. Два останні положення безсумнівно відбивають ситуацію, коли ханські податки, що стягуються в Кафі, віддавалися на відкуп жителям міста, серед яких, зрозуміло, таким чином формувався прошарок, залежний від хана, а також, мабуть, спроби ханської адміністрації контролювати життя не тільки ханських підданих в Кафі, але і загалом всіх вихідців з ханства, навіть тих, які взяли підданство Генуї. Хаджі-Гірей намагається створити собі опору серед населення міста. Кафа, в свою чергу, намагалася захистити свої інтереси від вищеназваних претензій Хаджі-Гірея.

Судячи з усього, Кафа з трепетом ставилася до свого могутнього сусіда. В інтересах Хаджі-Гірея було підтримувати таку свою репутацію і запобігати спробам Кафи звільнитися, для чого він користувався чисто ординськими прийомами додання собі авторитету.

Утворене Хаджі-Гіреєм ханство не було сильним, оскільки ґрунтувалося на кочовому скотарстві і примітивному землеробстві, що не забезпечувало потреб місцевого населення.

14 липня 1454 р. османська флотилія підійшла до Кафи з моря, а 7-тисячне військо Хаджі-Гірея оточило місто з суші. Фортеця витримала облогу, та генуезці погодилися виплачувати туркам данину 3 тисячі золотих і хану 1,2 тисяч. Проте 1456 р. генуезці вчинили двірцевий переворот у Криму, поставивши на місце Хаджі-Гірея його сина *Гайдара.* 1457 р. Хаджі-Гірей повернув собі владу.

По смерті Хаджі-Гірея 1466 р. на престолі утвердився його син *Нур-Девлет,* що отримав ярлик від ординського хана Ахмата. Але кримські феодальні клани вирішили підтримати його брата *Менґлі-Гірея.* Загалом влада династії була незначною і обмежувалася впливом на великі феодальні роди (Ширин, Барин, Кипчак, Аргин), що відігравали значну роль у внутрішньому житті. До усобиці між братами Гіреями устряли як татарські беї, так і генуезці. У боротьбу втрутився турецький султан. 1475 р. турецький флот чотири дні бомбардував Кафу, головне генуезьке місто у Криму. Там сплахнуло повстання греків і вірмен. Місто мусило здатися. Далі турки захопили Анапу, Судак і решту генуезьких фортець, де поставили турецькі гарнізони. Турки віддали кримський престол одному з полонених ними синів Хаджі-Гірея – Менґлі-Гірею, але за умови, що південний берег Криму і фортеця Азов у гирлі Дону залишиться їм. Хани у майбутньому мали призначатися султаном, але обов'язково з роду Гіреїв. Вони були зобов'язані на вимогу султана прибувати до нього з військом. Султан при цьому обіцяв не втручатися у внутрішні справи Криму і дозволяв ханам безпосередньо зноситися з іншими державами.

Нур-Девлет ще робив спроби повернутися на трон, але через відновлення в Криму влади Золотої Орди був змушений покинути Крим і шукати притулку у польського короля, який поселив Нур Девлета у Києві. Восени 1479 р. разом з братом Айдером переїхав з Києва до Московії, де отримав в управління м. Касимов. Як полководець, допомагав московським військам у військових кампаніях проти Золотої Орди. Менґлі І Гірей бажав повернути брата до Криму, але переговори про це з московським правителем виявилися безрезультатними. Помер в Касимові в 1503 р.

Кафа стала основним центром работоргівлі Османської імперії від кінця XV аж до початку XVIII ст. У місті щороку реєстрували в середньому до 17,5 тис. проданих невільників. Через Кафу османи отримували з Московщини хутро і соколів. Кафа постачала імперію осетровими, ікрою, медом, льоном.

Столицею Менґлі-Гірей зробив *Бахчисарай* (Місто-сад) біля неприступної фортеці Чуфу-Кале. Державу було поділено на численні улуси, що належали ханським васалам – племінним князькам (беям), які мали своїх слуг і ясачних людей[11].

Крим змінив свою позицію щодо Польщі, оскільки король Казимир задля боротьби проти Москви уклав союз з Великою Ордою (Золотою Ордою) – ворогом Криму. Тоді Менґлі-Гірей побачив у Москві свого союзника і під впливом московської політики і багатих дарунків почав 1474 р. агресію на українські землі. «Весь край Подільський, – писав *Ян Длугош,* – майже в кожному закутку, від людини й до худобини, закривавлений і змордований, а з ним значна частина Русі, зронили зойк болісний, а багато тисяч люду обох статей у вічну неволю захоплено і продано».

1475 р. Велика Орда напала на Крим і скинула Менґлі-Гірея, посадивши свого ставленика *Джанібека.* Кримська знать закликала на допомогу турків. Ті у червні 1475 р. захопили Кафу.

Найдовше боронилося від турків невелике князівство Феодоро (Мангуп), але і його у грудні 1475 р. здобула 24-тисячна армія великого *візиря Гедик-Ахмета-паші.* Турки сім разів безуспішно штурмували місто, але оволоділи ним тільки після тривалої облоги, коли гарнізон князя *Олександра Гавраса,* підкріплений 300 молдаванами, присланих господарем Стефаном III, був майже весь знищений. Олександр та інші представники династії померли у стамбульському ув'язненні, а їхні дружини і доньки потрапили у гареми турецьких вельмож. Живим залишили тільки малолітнього Олександрового сина, який виховувався при

[11] Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України. – Х., 2001. – С. 149–150.

султанському дворі і носив номінальний титул мангупського князя. Історія ця отримала несподіване продовження через сім років, коли 1482 р. *султан Баязид II* стратив Гедик-Ахмет-пашу, звинувативши того у занадто великих втратах яничар (7000) під час взяття Мангупа[12]. *Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі* повідомляє: «Тому цю фортецю і нарекли Мангуп – Злощасна. Всередині і зовні цієї фортеці є багато тисяч печер. Весь коштовний крам народу кримського зберігається у печерах цієї фортеці».

Турки утворили у Кримських горах підпорядкований безпосередньо султану адміністративний округ Мангупський кадилик, включивши до нього не лише колишнє князівство, а й частину генуезьких пунктів, зокрема Чембало, перейменоване на Балаклаву. Перебудована турками фортеця Феодоро проіснувала до самого падіння турецької влади і тільки 1783 р. Мангуп перестав існувати як населений пункт. Фортечні руїни нині входять до складу Бахчисарайського історико-культурного заповідника[13].

Надалі турки збудували ряд своїх фортець на північному березі Чорного і Азовського моря. Однією з найперших турецьких фортець на сучасних українських теренах стала Гьозлев (з турецької – *Сто очей),* збудована наприкінці 1470-х рр. поблизу залишків античної Керкінтіди, на місці невеликого рибальського селища. Фортеця не раз перебудовувалась. Наприкінці XVII ст. її протяжність від берега до берега становила 3 км. Фортеця мала 24 башти, 5 брам і рів завглибшки 9 метрів.

На початку серпня 1484 р. турецьке військо *султана Баязида II* обложило Білгород-Дністровську фортецю. 16 серпня її було здобуто. Чимало городян загинуло при штурмі, чотири тисячі полонених продано у рабство. Уціліло не більше 200 родин. Місто увійшло до Сілістрійського санджаку Османської імперії. У навколишніх степах розташовувалася татарська орда, відома як Буджацька чи Білгородська (з кінця XVI ст. звалася Ногайською).

Зайнявши Керч, турки значно перебудовують місто. Місцеві генуезькі укріплення турки перетворили на неприступну цитадель.

Входження Криму під протекторат Османської імперії

Після проголошення турецького протекторату над Кримом ханом знову став 1478 р. Менґлі-Ґірей, але вже як васал султана, після чого він правив аж до 1515 р. До того ж, південь Криму і Азов стали безпосередньо турецькими володіннями. 1478 р. кримське військо зруйнувало Брацлав. 1479 р. Менґлі-Ґірей уклав тісний союз з Москвою проти Золотої Орди і Литви. Князів останньої хан вважав своїми васалами і вимагав від них щорічної данини за право володіти Україною. Кримське військо відіграло важливу роль під час так званого «стояння на У грі» – збройного протистояння *московського князя Івана III* і *ординського хана Ахмата.* Саме у листопаді 1480 р., у вирішальний момент «стояння» Менґлі-Ґірей кинув свої війська на Поділля, вивіши їх в тил орді Ахмата. Взятий у лещата, Ахмат розвернув своє військо проти кримців, що й призвело до втрати ординського суверенітету над Московщиною. Навесні 1481 р. Іван III листовно палко подякував своєму союзникові[14].

1482 р. відбулася страшна татарська навала в Україну, яку очолив Менґлі-Ґірей. Київ тоді було цілковито спалено. Для відбудови Києва литовська влада залучила 60 тисяч чоловік.

Особливо страшну наругу від татар терпіло Поділля, яке грабувалося 1489, 1494, 1499 рр. А 1499 р. татари і турки сплюндрували Галичину і Поділля, вивівши звідти сто тисяч полонених. Головне ж, що Менґлі-Ґірей знову відсунув Литовсько-Руську державу від Чорного моря, захопив пониззя Дніпра та зміцнив його своїми городками, які влаштовував за вказівками і допомогою турків – зокрема Очаків у гирлі Дніпра, Інкерман на Ґаванському перевозі.

---

[12] Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії. – Л.: Літопис, 2011. – С. 205.

[13] Уривалкін О. М. Довідник з історії України. – К., 2009. – С. 131.

[14] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 239.

З тих часів між заселеними українськими землями і ханством пролягла широка і пустинна степова смуга – Дике поле[15].

1502 р. Менґлі-Гірей захопив ординську столицю Сарай, але не став туди переселятися, а залишився в Криму, прибравши собі новий титул – Великий хан Великої Орди, імператор Кипчацького степу з усіма монголами.

Ханство і далі жило в умовах феодальної подрібненості. Поряд з ханом існували посади воєначальників – калги і нуреддіна, які обіймали найближчі родичі хана. Князьки-беї були спадковими радниками хана (карачі) і без їхньої згоди хан не міг здійснювати жодного заходу. До беїв примикало дворянство – мурзи і маса тарханів. Главою духовенства був муфтій. Він же виступав головним тлумачем закону в усіх складних випадках.

За сина Менґлі-Гірея Мехмет-Гірея (1515–1523 рр.) приплив кочовиків значно розширив соціальну опору хана. Він відмовився від союзу з Москвою і навіть наклав на неї данину. 1521 р. він поставив свого сина СагібаГірея на престолі у Казані, по суті відновивши Золоту Орду. Та невдозі Мехмет був убитий степовими феодалами під Астраханню.

Тільки через два роки на кримському престолі утвердився *Сеадет-Гірей* (1525–1531 рр.). До того він тривалий час був почесним заручником Гіреїв у Стамбулі. Звідти він і повернувся на троні у супроводі кількасот яничарів, розквартированих потім у гарнізонах Кафи і Очакова для гарантування безпеки хана. За *Сеадета* почалася османізація державного і культурного життя Криму[16].

Натомість правління *Девлет-Гірея* (1551–1577 рр.) було тривалим і досить спокійним. При ньому внутрішній устрій Криму стабілізувався і в такому вигляді проіснував до кінця державності. Державу очолював хан, його першим заступником був принц – калга, другим – нуреддін. При хані діяв уряд, що звався *корниш* або ще диван, – на чолі ввізирем. Калга і нуреддін мали свої уряди, що копіювали ханський. У питаннях війни тамиру вирішальне слово належало не лише хану, а й його заступникам, кожен мав право на самостійні військові акції. В адміністративному плані ханство ділилося на 4 санджаки, які очолювалися чотирма найвпливовішими феодальними родами. За судовою підлеглістю територія налічувала 24 *кадилики*. Судді (кадії) призначалися зі Стамбула. Старійшини кланів збиралися на *курултай*, що скликався з найважливіших державних питань. Курултаї обирали або затверджували прибулих зі Стамбула ханів, брали участь у вирішенні питань війни і миру.

На материковій частині ханства, за Перекопським перешийком мешкали ногайці, що виконували роль прикордонників. Це такі клани, як Мангит (Мансур), Кунграт, Кият, Катай, Найман, Кунтуган тощо[17].

Загалом за XV ст. з Кримського ханства вчинено 41 напад на українські землі, в тому числі 31 – на Поділля, 9 – на Руське воєводство, 7 на Волинь, 4 – на Київщину, 2 – на Белзьке воєводство. Унаслідок цих нападів, окремі з яких мали характер великих військових походів, було частково або повністю спустошено цілі міста і регіони, пполонено 220 тис. чоловік (при загальному населенні українських земель наприкінці XV ст. 3,7 млн чол.). У XVI ст. було 69 нападів протягом 63 років: на Поділля – 32 напади, на Волинь – 18, Руське і Белзьке воєводства – разом 17, кілька – на Лівобережжя. Лише 1575 р. татари вивели з України понад 35 тис. бранців. Загалом протягом другої половини XV – першої поливини XVII ст. здійснено близько 150 великих турецько-татарських нападів. У ясир потрапило 3,5 млн чоловік[18].

У XV ст. турки спорудили фортецю у Кілії. Водночас християнське населення міста збудувало напівпідземну *Миколаївську церкву*, яка функціонувала до XVII ст. у XVI ст. турки збудували *Ізмаїл* (турецькою «Ішмасль» – «*Почуй, Боже*»).

Наступником засновника Кримського ханства став його син *Менґлі I* (правив 1466–1515 рр.

---

[15] Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України. – Х., 2001. – С. 150.

[16] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 243.

[17] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 245-246.

[18] Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. – К., 20X0. – С. 80.

з перервами), 1478 р. він прийняв протекторат Османської імперії, під яким ханство перебувало до кінця XVIII століття.

За правління Менґлі I відбулося остаточне відокремлення Кримського ханства від Золотої Орди. У 1475 р. був змушений визнати себе *васалом Османської імперії.* За Менґлі I Гірея Кримське ханство вело війни проти Польщі, Великого князівства Литовського, Московії та Молдови. Влітку 1482 Менґлі здійснив похід в Україну за намовлянням московського князя Івана III. 1 вересня він захопив Київ, спалив собори і церкви, взяв у полон багато людей. В подарунок Москві хан вислав віз з награбованим добром з київських соборів і церков.

1492–1497 рр., уклавши союз з московським князем, здійснив ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. 1493 р. Менґлі-Гірей уже разом з великим князем московським Іваном провели спільний похід на Київ і Київщину. В 1497 р. загони Менґлі I Гірея були розбиті К. Острозьким, а 1505 р. – М. Глинським під Клерком. Вів тривалу боротьбу проти хана Великої Орди Ахмата і його синів (завершилася перемогою Менґлі I у 1502 р.).

Батько Менґлі Хаджі I Гірей переніс столицю ханства зі Солхата (нині Старий Крим) до розташованої у скелях фортеці Кирк-Єр (сучасний Чуфут-Кале). Менґлі ж у свою чергу побудував нову ханську резиденцію у містечку Салачик в долині біля Кирк-Єру (сьогодні це околиця Бахчисараю). За правління Менґлі I було встановлено *титул калги* – першого спадкоємця престолу, якого призначав хан. Менґлі-Гірей збудував у Салачику (нині околиця Бахчисараю) палацовий комплекс Девлет-Сарай (не зберігся). Поруч з палацом збудував Зинджирли-медресе (1500) і дюрбе Хаджі-Гірея, де після смерті поховано і самого Менґлі.

Його спадкував *Мехмед I* (1515–1523 рр.), старший з восьми синів Менґлі I Гірея. Вступивши на престол після смерті батька в 1515 р., взявся за здійснення широкої зовнішньополітичної програми. До цього часу *колишня Золота Орда* розпалася на Казанське, Хаджі-Тарханське ханства і декілька незалежних орд (зокрема, Ногайську), які Мехмед I Гірей вирішив об'єднати під керівництвом Криму і тим самим успадкувати верховенство ординських ханів над тюрками Поволжя. Завдання ускладнювалося тим, що Московія вступила в суперечку з Кримом за вплив у Поволжі, успішно закріпивши свої позиції в Казанському ханстві. Після перемоги Менґлі I Гірея над Ордою відбулося охолодження кримсько-московських відносин, оскільки відтепер загальних інтересів у Москви і Криму не було. При цьому поновилися союзні відносини з Польщею. Мехмед I Гірей намагався підкорити Хаджі-Тарханське ханство, на престолі якого сиділи нащадки ворожих Криму останніх ординських правителів, але спочатку не досяг успіху в цьому. Вдаліше розвивалися події на казанському напрямі. У Казані в 1521 р. був повалений з трону московський ставленик Шах-Алі і поставлений на царство брат Мехмеда I Гірея, *Сахіб I Гірей.* Тоді ж два брати – правителі Казані і Криму – зробили успішний спільний похід на Московію, дійшовши до околиць Москви. Після цього Мехмед I Гірей в 1523 р. виступив в похід на Хаджі-Тархан і зумів опанувати містом. Проте він був виманений ногайськими мурзами з Хаджі-Тархана і убитий у власному шатрі[19].

Його син *Гази I Гірей* (1523–1524 рр.) квапливо відступив до Криму і спробував організувати оборону проти хаджи-тарханських ногайців, війська яких вторглися на півострів, заподіюючи руйнування. Незабаром кримські беї обрали Гази I Гірея ханом. Проте деякі кримські мурзи, які через власну неприязнь до Мехмеда I Гірея не допомогли йому під час його розгрому, стали побоюватися, що Гази I Гірей помститься їм за батька і послали до султана делегацію, просячи про призначення нового правителя. Султан виконав їх прохання, змістивши Гази I Гірея і призначивши ханом свого друга Саадета I Гірея. Після воцаріння Саадета I Гірея Гази I Гірей отримав при ньому чин калги, проте через три місяці був убитий, імовірно, унаслідок інтриг тих же мурз, що вселили підозри новому ханові[20].

---

[19] Сыроечковский В. Мухаммед Гирей и его вассалы // Учёные записки МГУ. Серия истории. – 1961. – № 2. – С. 3–7-1.

[20] Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII в. – М., 2005. – С. 331.

Відразу після воцаріння Саадета I Гірея проти нового хана виступив *Іслам I* (1532–1536 рр.), заручившись підтримкою роду Ширін. Повстання виявилося невдалим, Іслям Гірей покаявся перед Саадетом I Гіреєм і був пробачений. Проте жорстка політика Саадета I Гірея щодо кримських беїв знов зібрала незадоволених навколо Ісляма Гірея. У 1532 р. він знову підняв повстання і виграв битву під Азаком. Саадет I Гірей зрікся престолу, а Іслям I Гірей на зборах беїв був проголошений ханом. Правив впродовж 5 місяців. Іслям I Гірей, зайнявши трон, опинився в непростому становищі: далеко не вся знать була схильна підтримувати його, а допомоги від Туреччини чекати також не доводилося, оскільки він вирвав владу з рук вірного султанського союзника *Саадета I Гірея*. У цій ситуації хан визнав за краще примиритися з султаном, пообіцявши погодитися з будь-якою кандидатурою, яку той запропонує на кримський трон. Ймовірно, Іслям I Гірей сподівався, що султан затвердить на престолі його самого, проте той віддав ханське звання Сахібу I Ґеґаю, а сам Іслям I Гірей був призначений при новому ханові калгою. Декілька років Іслям I Гірей жив у згоді з новим правителем, проте 1535 р. в черговий раз підняв заколот, пішов з Криму в причорноморські степи і заявив про відновлення своїх ханських повноважень. Намагався знайти союзника в особі московського князя[21].

Двовладдя Сахіба I Гірея і Ісляма I Гірея продовжувалося недовго. У 1536 р. Іслям I Гірей був убитий мурзою, що бажав тим самим здобути прихильність Сахіба I Гірея.

Сахіб I Гірей (1532–1551 рр.)був призначений кримським ханом замість Саадета I Гірея, що відмовився від влади, продовжив політику брата щодо вельмож, що вийшли з покори. Проте вирішив не витрачати сил в даремній боротьбі зі старою знаттю, а замість того влив в її ряди безліч людей, які своїм високим статусом були зобов'язані не старовинним звичаям, а особисто ханові. З цією метою на противагу непокірному роду Ширін Сахіб I Гірей звів в дуже високий ранг такий самий сильний, але менш знатний в Криму ногайський рід Мансур. Він звеличив також і стародавній кримський рід Сеїт-Джеуд. Хан дав високі чини багатьом заслуженим військовим і придворним діячам, наділивши їх землею. Таким чином йому вдалося сформувати для себе широку базу підтримки серед нової кримської еліти.

Сахіб I Гірей відомий як значний реформатор. Для економічного посилення ханства він схиляв кочівників-ногайців, що мешкали в кримських степах, перейти до осілого способу життя і землеробства, щедро роздаючи землі тим, хто погоджувався осісти і ламаючи кочові кибитки у тих, хто опирався. Іншим значним заходом стало облаштування морського порту в Гезльові – єдиного порту країни (решта портових міст Криму належала не Кримському ханству, а Османській імперії). Закінчив будівництво Бахчисарайського ханського палацу, перша згадка про який належить саме до правління Сахіба I Гірея. Продовжив військову реформу, заснувавши корпус капи-кулу (аналог турецьких яничар) і перебудувавши фортечні споруди на Перекопі. Багато разів надавав військову допомогу турецьким військам в їх європейських походах. Був другом султана, але через інтриги стамбульських чиновників, ображених неповагою до них хана, впав в султанську немилість і був усунений від влади. Убитий у Черкесії онучатам племінником *Булюком Гіреєм,* якого новий хан Девлет I Гірей звільнив з інкерманської в'язниці, куди той був поміщений Сахібом і Гіреєм за заколот[22].

Крим середини XVI – середини XVII ст.

Девлет, I Гірей (1551–1577 рр.) зміг знайти спільну мову з беями, і під час його правління внутрішнє протистояння в Криму, характерне для колишніх років, вщухло. Утихомирення знаті не в останню чергу пояснювалося тим, що вона була залучена до численних зарубіжних військових походів, організованих ханом. Однією з головних причин високої військової активності Девлета I Гірея було те, що у ханства з'явилися серйозні зовнішньополітичні проблеми: Московське князівство, що зміцнилося, значно підсилило експансію на сході і

[21] Гайворонский О. Повелители двух материков. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 153–186.

[22] Гайворонский О. Повелители двух материков. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 187–230.

заході. У 1550-х рр. *Іоаном IV Грозним* були завойовані Казанське і Хаджі-Тарханське ханства. Тоді ж у Москві з'явилася ідея виступити і на Крим. На заході Москва почала завойовну війну проти Польщі за Лівонію. У результаті в постійній суперечці цих двох потужних держав Східної Європи перевага опинилася на стороні Московії. Бажаючи зберегти баланс сил в регіоні, Девлет I Гірей уклав політичний союз з польським королем[23]. У рамках цього союзу він майже щорічно здійснював військові походи проти Московії, один з яких 1571 р. завершився спаленням більшої частини Москви. І хоча в наступному році кримсько-турецьке військо було майже повністю знищене росіянами в Молодинській битві, постійні напади кримських військ зірвали військову кампанію Івана IV Грозного – захоплення Прибалтики. Намагався активно, але безрезультатно втручатися у казансько-астраханські справи. У цьому напрямку проводив незалежну від Османської імперії зовнішню політику. Помер від чуми 1577 р.[24]

Іслям II (1584–1588 рр.) у дитинстві і юності багато років прожив при султанському дворі. 1574 р. покинув турецьку столицю, переселившись в Бурсу, де поселився в суфійському текіє. Будучи дервішем, займався виключно духовним вдосконаленням і був далекий від політики. Однак султан примусив Ісляма Гірея стати ханом. Після прибуття до Криму Іслям II Гірей опинився в центрі внутрішньополітичної кризи, викликаної вбивством Мехмеда II Гірея і вигнанням мансурських беїв. Брат і сини покійного Мехмеда II Гірея знайшли притулок в Московській Астрахані, їх були готові підтримати московський князь, значні сили Мансурів та інших ногайських родів. Москва примусила хана стати її васалом, погрожуючи у разі відмови вторгненням до Криму Мурада Гірея на чолі ногайсько-московського війська. Унаслідок цього свобода політичних дій Ісляма II Гірея була надто обмежена. Кримське суспільство було розколото. Частина беїв чекала повернення прихильників Мехмеда II Гірея (Мурада або Гази Гіреїв), оскільки була незадоволена засиллям Ширінів, на яких спирався хан. Ак-Керманські ногайці, проявивши непокірність ханові, всупереч забороні нападали на підвладну султанові Молдавію, що ускладнювало відносини Ісляма II з Туреччиною[25]. Після походу до Криму Саадета II Гірея в 1584 р., Іслям II Гірей щороку чекав нового удару з боку астраханських вигнанців. Іслям II Гірей був глибоко релігійною людиною, він увів поминання імені султана перед ім'ям правлячого хана в суспільній молитві (до того часу султан взагалі не згадувався в ній). Помер в Ак-Кермані, готуючись до походу на Польщу[26].

Ісляма II Гірея спадкував *Мехмед II* (1577–1584 рр.) Одразу після воцаріння хан був закликаний султаном у військовий похід проти Персії. З цього розпочалася тривала практика турецьких султанів використовувати кримське військо в персидських кампаніях. Участь в персидській війні підривала сили Кримського ханства. Уже перші походи виявилися невдалими для кримців: у полон потрапили брати хана, військо зазнало втрат. Тому в наступному поході 1583 р. Мехмед II Гірей розвернув армію назад і повів її з Персії до Криму, чим викликав обурення султана. Султан послав до Криму військову експедицію, щоб привести Мехмеда II Гірея до покори – але хан організував оборону і вивів назустріч туркам свої війська, не дозволивши османам виступити з Кафи на територію ханства. У відповідь султан позбавив Мехмеда II Гірея влади і призначив ханом Ісляма II Гірея. Коли той прибув до Кафи, ханські війська перейшли на бік нового правителя. Мехмед II Гірей намагався втекти з Криму і сховатися в Малій Ногайській Орді на Кубані, але, не встигнувши добратися туди, загинув від руки свого брата Алпа-Гірея, який сам бажав воцаритися і мав з ханом давній конфлікт через те, що свого часу Мехмед II Гірей намагався призначити на пост калги не його, а свого старшого сина Саадета Гірея. Алпу-Гірею сприяли і деякі інші брати хана. У внутрішній політиці Мехмед II Гірей спирався на рід Мансур. Беї цього роду втекли з Криму разом з ханом. Зробив важливе нововведення, заснувавши *пост нуреддина* (другого спадкоємця хана), що існував потім впродовж всієї історії ханства.

---

[23] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 249.

[24] Гайворонский О. Повелители двух материков. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 231–276.

[25] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 251.

[26] Гайворонский О. Повелители двух материков. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 295–310.

Саадет II Гірей (1584 р.) займав престол під час правління Ісляма II Гірея. Син Мехмеда II Гірея, онук Девлета I Гірея. Був калгою при дворі батька, згодом призначений *нуреддином* (першим в історії країни). У 1584 р. разом з батьком, дядьком, братом і Мансурськими беями втік у Малу Ногайську Орду. Зібрав навколо себе численне військо Мансурських ногайців і в тому ж році повернувся до Криму, де скинув з престолу Ісляма II Гірея і зайняв Бахчисарай. Через 2 місяці султан прислав у Кафу на допомогу поваленому Ісляму II Гірею військо. Саадет II Гірей не встиг обложити турок у Кафі і був розбитий ними на р. Індол. Утік з Криму в Кумикію. Дядько Саадета II Гірея, Мурад-Гірей, що також втік з Криму, побував у московського князя і був призначений ним намісником Астрахані. Виїжджаючи на якийсь час до Дагестану, Мурад-Гірей залишив Саадета II Гірея в Астрахані своїм заступником. Саме в цей час (1587 р.) московському уряду стало відомо про якісь переговори між Астраханню, ногайцями і Туреччиною про плани переходу Астрахані і Великої Ногайської Орди з московського в турецьке підпорядкування. У результаті Саадет II Гірей раптово помер, будучи, як стверджував його син, убитий московцями.

Гази II Гірей-Буря (Бора) (1588–1596 рр.) ще перед приходом до влади брав участь в іранському поході Мехмеда II Гірея, потрапив у полон, провів сім років в ув'язненні в персидській фортеці Кахкаха, звідки зробив сміливу втечу до Туреччини. У 1588 р. призначений ханом замість померлого Ісляма II Гірея. Ставши ханом, негайно ужив дуже ефективні заходи з подолання політичної кризи. Гази II наказав покарати своїх братів, винних в загибелі Мехмеда II Гірея (першим з них був Алпа-Гірей, що спробував у 1588 р. зайняти престол) і запросив назад до Криму астраханських вигнанців. У країну повернулися і Мансури, від помсти яких довелося сховатися у турків у Кафі Ширінському беєві і деяким братам хана. Посилив ханську владу над бейськими родами. Для цього він реформував урядову структуру, ввівши до неї чин *хан-агаси* (аналог турецького візиря), що мало зменшити значення і повноваження ради беїв при ханові. Гази II зміцнив особисте військо, озброївши його вогнепальною зброєю. Був введений спеціальний *податок для утримання ханської гвардії.* Щоб не допустити повторення усобиці членів ханського роду за престол, Гази II домовився з султаном про те, щоб відтепер влада в Криму успадковуватиметься не від старшого брата до молодшого, а від батька до старшого сина. У 1596 р. унаслідок інтриг ворожого йому султанського візиря був ненадовго зміщений новим султаном з трону[27].

У проміжку між двома правліннями Гази II престол займав *Фетіх I Гірей* (1596 р.). Він ходив в угорські походи на допомогу султанові, де виявив себе як відважний воїн. Коли турецький престол замість Мурада III, друга Гази II Гірея, посів новий султан Мехмед III, то візир, що вороже відносився до Гази II, переконав султана передати кримський трон Фетіху Гірею. За своє коротке правління Фетіх I Гірей встиг порушити ту рівновагу у відносинах хана і беїв, яке вдалося встановити його братові. Цим він відновив проти себе Мансурів. Після швидкої відставки згаданого візиря Гази II знов отримав ханське звання і повернувся до Криму. Фетіх I Гірей не став сперечатися з цим і мав намір покаятися перед братом, але був убитий у присутності хана мансурськими мурзами. Відновлюючи ханський авторитет, що похитнувся, Гази II страчував всіх спільників Фетіха I Гірея в Криму – його калгу, нуреддина і навіть сім'ю, а також вигнав з країни багато його прихильників. Повернувшись на престол в тому ж р., Гази II суворо розправився зі всіма в Криму, хто був причетний до перевороту. Посиленню ханської влади допомагав той величезний авторитет, який Гази II мав у Стамбулі. Воюючи на два фронти (в Угорщині і Персії), Туреччина була зобов'язана Гази II за його допомогу султанським військам, перемоги на угорському фронті. Гази II – одна з найяскравіших постатей у династії Гіреїв. Він був прекрасним *каліграфом,* уславленим *поетом* (відомим під псевдонімом *Газаїї),* майстром *гри на саазі.* Поетичні і музичні твори Газаїї вважаються етапною віхою в історії кримськотатарського мистецтва. *Основні літературні твори:* «Троянда і Соловей», «Кава і вино», «Долаб», безліч віршованих мініатюр. Помер від чуми в 1607 р.

[27] Гайворонский О. Повелители двух материков. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 311–351.

Відтак трон *посів Тохтамиш-Гірей* (1607–1608 рр.), син Гази II Гірея. Згідно з планами Гази II Гірея, влада в ханстві повинна була успадковуватися старшим сином правлячого хана (за турецьким зразком), про що він мав домовленість із султаном Мурадом III. З розрахунку на те, що цей порядок дотримуватиметься, Гази II Гірей призначив Тохтамиша Гірея своїм калгою, сподіваючись, що той згодом успадкує престол. Після смерті Гази II кримці, згідно з волею покійного хана, обрали Тохтамиша-Гірея кримським правителем. Проте новий султан не побажав виконувати обіцянки свого попередника. Він не хотів бачити на престолі сина дуже незалежного щодо Туреччини Гази II і віддав кримський трон Селямету Гірею – людині, яка була всім зобов'язана султанові. Дізнавшись про султанське рішення, Тохтамиш Гірей відправився до Стамбулу просити про відновлення своїх ханських повноважень. Дорогою на річці Буг на нього напав калга Селямета I Гірея Мехмед Гірей, у битві з яким Тохтамиш загинув.

Наступний хан *Селямет I* (1608–1610 рр.) свого часу у конфлікті Мехмеда II Гірея і Алпа-Гірея займав сторону останнього. При воцарінні Гази II Гірея визнав провину, був пробачений і навіть призначений калгою, але незабаром був змушений тікати з Криму від помсти Мансурів. За Фетіха I Гірея і на початку другого правління Гази II знову перебував у Криму в чині калги, але під час репресій Гази II проти прихильників Фетіха I знову покинув країну. Перебрався з Криму до Туреччини, де в цей час підняли заколот проти султана Кара-Язиджі і Делі-Хасан. Приєднався до повстанців. Після розгрому повстання просив вибачення у султана. Йому було даровано життя, але відібрана свобода – наступні 7 років Селямет провів у стамбульській фортеці Єді-Куле. Бажаючи після смерті Гази II воцарити в Криму залежного від себе кандидата, султан в 1608 р. призначив Селямета на ханський престол. Правління Селямета I Гірея відзначилося перемир'ям хана з беями. Мав зіткнення лише зі своїми калгою і нуреддином – Мехмедбм і Шахіном Гіреями, яких згодом витіснив з Криму в Буджак. Мав численне потомство. За декількома винятками, всі кримські хани, що правили після 1671 р., походили від Селямета I Гірея.

Далі правив *Джанібек Гірей* (1610–1635 рр.), названий син Селямета I Гірея. За царювання Гази II Гірея сім'я Мубарека Гірея, прихильника Алпа Гірея, утекла на Кавказ, звідки родом була мати майбутнього хана. Після смерті чоловіка вона одружилася з Фетіхом I Гіреєм, потім – з Селяметом I Гіреєм. За Селямета I Джанібек був призначений калгою замість Мехмеда Гірея, що втік. Після смерті прийомного батька успадкував його престол. Впродовж свого перебування при владі показав себе вірним союзником Туреччини. Брав участь за наказом султана в походах на Персію і Польщу. У битвах був не особливо вдатний: перемоги чергувалися з великими поразками. У 1630-х рр. для збереження рівноваги сил в східноєвропейському регіоні підтримав Польщу в Смоленській війні проти Московії, зробивши успішні походи в околиці Москви. Стиль правління відрізнявся демократичністю і схильністю радитися з беями з важливих питань управління. У 1623–1628 р. позбувся влади на час правління Мехмеда III[28].

Мехмед III Гірей (1623–1629 рр.) займав трон між двома правліннями Джанібека Гірея. У 1623 р. за сприяння друга-візиря отримав ханський сан. Прийшовши до влади, почав здійснювати дуже радикальну і сміливу політичну реформу. Оскільки країну протягом багатьох років роздирали усобиці беїв, увів єдиновладне правління за султанським зразком. Його брат і калга Шахін Гірей з відома хана пішов ще далі, виступивши проти турецького втручання в справи Криму і організувавши оборону проти спроби турок повалити Мехмеда III, коли в 1624 р. османи зробили спробу повернути на престол Джанібека Гірея, але програли в битві при Сари-Су (Жовта Вода).

Хан набув великої популярності в народі завдяки тому, що категорично відмовив султанові у військовій допомозі у персидській кампанії. Прагнучи досягти незалежності Криму від Туреччини, калга Шахін Гірей почав активну діяльність з укладення антитурецького союзу з Польщею, що привело до підписання договору про союз з українськими козаками.

---

[28] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 253.

Одночасно йшла робота на Сході з підпорядкування Криму Малої і Великої Ногайських Орд. Були встановлені зв'язки з головним ворогом Туреччини – Персією.

Мехмед III був у ворожих відносинах з Мансурами. Цю напругу в своїх інтересах використовував султан. Вона призвела до озброєного зіткнення з очільником ногайців Кан-Темиром і облоги хана у фортеці Кирк-Єр в 1628 р. Облога була знята союзними козаками, які разом з Мехмедом III і Шахіном Гіреями попрямували потім до Кафи, щоб протистояти черговій спробі султана воцарити Джанібека Гірея. Кампанія закінчилася невдало через перехід командирів війська на сторону нового хана. Брати втекли у Запоріжжя, звідки на чолі об'єднаної кримсько-козацької армії двічі намагалися прорватися до Криму, але не мали успіху через суперечності в козацькому середовищі. В останньому з цих двох походів Мехмед III загинув від рук козаків за спробу здатися Джанібеку Гірею, а Шахін Гірей пішов після цього до Персії.

Зійшовши знову на трон, Джанібек застав в Криму відкриту війну між родами Ширін і Мансур. Своїм повторним воцарінням хан був зобов'язаний військовій підтримці Мансурів, що налаштувало проти нього кримські роди. Розколу знаті подолати не зміг. У 1635 р. зміщений з престолу султанським указом і відправлений на пенсію на о. Родос, де незабаром помер.

Інает Гірей (1635–1637 рр.) спробував здійснити власну програму стабілізації становища в країні, яка за своєю суттю була продовженням програми Мехмеда III Гірея. Інает теж відмовився вести армію на перський фронт і, подібно до Мехмеда III, вибив османів з Кафи, уклав мир з Польщею і Московією, найняв на службу українських козаків. У відносинах з беями підтримав групу кланів на чолі з Ширінами в їх боротьбі з Мансурами, які знайшли очевидну перевагу при колишньому ханові. В результаті частина Мансурів підкорилася ханові, частина була розгромлена, а інші втекли до Туреччини. Користувався підтримкою кримських беїв, які зобов'язалися всіляко допомагати йому проти бунтівних ногайців і проти самих османів. Надіслав лист султанові з вимогою видати ініціатора багатьох заколотів у Криму, що переховувався в Туреччині, – Кан-Темира Мансура, та погрозою вторгнення свого війська до Стамбула.

Незабаром Мансурська партія завдала сильного удару своїм супротивникам. Тому, коли султан позбавив влади Інаєта і направив до Криму нового правителя, Інает Гірей, розрахувавши, що тепер не зможе протистояти султанським військам, вирішив примиритися з султаном і відправився до Стамбула, щоб переконати його в небезпеці Кан-Темира для Криму. Всупереч всім очікуванням, після прибуття до султанського двору був просто-напросто вбитий за наказом султана, що вважалося нечуваним приниженням ханської династії і викликало велике обурення[29].

Бахадир I Гірей (1637–1641 рр.) продовжив політику попередника у відносинах із знаттю. Спирався на союз з кланом Ширін, спільно з яким зробив нові акції з приведення Мансурів до покори, що закінчилося відходом багатьох ногайців за межі Кримського півострова. Основною зовнішньополітичною акцією хана стали переговори з Туреччиною і Москвою про ситуацію, що склалася навколо турецької фортеці Азак (Азов), узятої донськими козаками в 1638 р. Прислухавшись до рішення кримських беїв, Бахадир I не бажав ризикувати своїми людьми для звільнення цього турецького володіння, маючи намір надати султанові самому понести основний тягар операції з повернення Азака. Згодом все ж таки вийшов до Азаку на допомогу турецьким військам. Відомий як поет, що створив під псевдонімом *Ремзій* безліч ліричних творів, деяка частина з яких дійшла до нашого часу. У Азакському поході захворів чумою і, повернувшись до Криму, помер в Гезльові.

Мехмед IV (1641–1644 рр.) прагнув улагодити зовнішньополітичні справи. Заборонив походи на Московію, неприпустимі в міжнародній ситуації, що склалася на той момент. Це викликало ремствування беїв, зацікавлених в матеріальних вигодах від походів. Допустив помилки у східній політиці, ослабивши контроль над залежними від Криму землями Кавказу, що призвело до їх переходу під московську опіку. У 1644 р. замінений Іслямом III Гіреєм і відправлений на Родос[30].

---

[29] Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 253.

[30] Інальджик Г. Боротьба за східно-європейську Імперію // Кримські татари: історія і сучасність. – К., 1994.

Василь ЧУМАК

Як Крим увійшов до складу УРСР

Міф про «царський подарунок» Хрущова

Одним із найбільш отруйних імперських міфів Кремля є розповідь про те, що тодішній перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов, виходячи з невідомо яких міркувань, на початку 1954 року «раптом» вирішив приєднати «споконвічно російський» Крим до складу України. Без нібито «жодних законних підстав». Саме ця брехлива вигадка використовувалася навесні 2014 року «в обґрунтування» російської окупації Криму. Як насправді відбувалися події?

Після сталінської депортації татар, греків, болгар та інших національностей (1944 р.) півострів опустів. Занепадало сільське господарство. Сюди почали вербувати російське населення, але відродження життя, особливо на селі, йшло дуже повільно. О. Аджубей у своїх спогадах пише про поїздку з Хрущовим восени 1953 р. до степової зони Криму. Він наголошує, що найбільше Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців, які невідомо як довідалися про його поїздку. Вони ставили запитання про життєво необхідне – їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, Волги, з північних російських областей. «Це я зараз пишу «приїхали», а вони кричали: «Нас пригнали», – звичайний стогін людей, які зневірилися у надійній долі. Із натовпу лунали і зовсім істеричні крики: «Картопля тут не росте, капуста в'яне». Або раптом вкрай сумне: «Клопи заїли». «Чого ж їхали?» – питав Хрущов. – І натовп видихав: «Обманули».

Справді, картина була безрадісна, визнає Аджубей. Висохла земля, зруйнований війною і сталінсько-беріївськими опричниками край, пусті селища і татарські аули. Все це вимагало якихось негайних рішень. Хрущов одразу ж наполіг на поїздці до Києва. І вже ввечері на прийомі у Маріїнському палаці в столиці України він ще і ще повертався до кримських проблем і неприємних вражень, які його переслідували, «умовляв українців допомогти відродженню земель». «Там южане нужны, кто любит садочки, кукурузу, а не картошку», – переконував він.

Як ми бачимо з наведених спогадів О. Аджубея, М. Хрущов знав про справжнє становище в Криму, просив керівників УРСР допомогти у відродженні краю. Проте стверджувати, що Хрущов «прийняв рішення про передачу Криму Україні у зв'язку з трьохсотріччям возз'єднання України з Росією», «тиском на нього українців у керівництві КПРС», як запевняє заступник голови комітету з міжнародних справ Верховної Ради Росії Є. Амбарцумов, не має жодних підстав. Ці та інші міфи сьогодні лунають з вуст багатьох російських політиків різних політичних спрямувань, їх поширюють у пресі. Одні це роблять через незнання даного питання, не утруднюючи себе пошуками істини. Інші – свідомо перекручують і підтасовують факти.

• Спробуємо відтворити події того часу, пов'язані з передачею Кримської області до складу України. Перше запитання, яке ми можемо поставити: чи міг М. Хрущов відіграти вирішальну роль у цій надзвичайно тонкій і делікатній справі? Напевно, ні. Як відомо, Хрущов був обраний першим секретарем ЦК КПРС у вересні 1953 р. після розвінчання Берії. У цей час його становище було досить складним, непевним, і взятись одноосібно за таке «слизьке» й важке питання, як територіальне, було для нього рівнозначно самогубству. До речі,

про це недвозначно пише в уже цитованій нами статті О. Аджубей. І хоч він її назвав (або йому назвали) «Как Хрущов Крым Украине отдал», там не наведено жодного факту, який свідчив би про це. Більше того, автор прямо пише: «Варто сказати, що 1953 р. Хрущов далеко ще не був повновладним хазяїном становища. У Москві владарювали найближчі до Сталіна люди – Маленков, Голова Ради Міністрів і Голова Президії ЦК, його перший заступник Молотов, а поруч такі, як Ворошилов, Каганович, Булганін. Провінціалу Хрущову після смерті Сталіна відводилася далеко не перша роль».

Таким чином, якщо не Хрущов, то хто, як і чому вирішив питання про передачу Криму зі складу Росії до України? Можна і треба поставити запитання ще відвертіше: що змушувало тоді вирішити це питання таким чином?

Ми вже наголошували раніше, що з давніх часів Крим був тісно пов'язаний з Україною як в економічному, культурному, так і в політичному відношеннях, незважаючи на круті повороти історії. Цьому сприяло насамперед те, що вони безпосередньо межували одне з одним, їх господарські зв'язки тісно переплелися, а штучний розрив завдав шкоди обом народам, і найперше Криму, оскільки він мав слабку сировинну, енергетичну і промислову бази. Це яскраво виявилося під час кризи, яку Крим переживав після Другої світової війни. Страшних збитків зазнала економіка цього краю. Майже все перетворилося на руїни. Та найбільшими були людські втрати. Населення Криму скоротилося майже наполовину і становило 780 тис. людей. Замість того, щоб якнайшвидше розпочати відбудову, сталінсько-беріївські опричники завдали Криму ще одного удару: звідси було депортовано корінне населення. Внаслідок цього кількість громадян скоротилася ще на 228,5 тис.

• Україна переживала важкі повоєнні часи. Населення республіки скоротилося на 13 млн 1946 – 1947 рр. Чимало областей, особливо на півдні, були вражені голодом. Та навіть у таких умовах Україна простягнула руку допомоги Криму. До півострова надходили продукти харчування, промислові товари. «Укрводбуд» розпочав будівництво Сімферопольського і Старокримського водосховищ, Північно-Кримського каналу. Тобто покладено початок розв'язанню найболючішої проблеми – водної. Посилилося співробітництво і в галузі важкої промисловості. На металургійні заводи України надходить агломерат з Керчі, флюси з Балаклавського рудника. Налагоджено тісні зв'язки у галузі будівельної індустрії. Економіка України і Криму дедалі тісніше переплітала ся у повоєнні роки, поступово утворюючи єдиний організм. Щоправда, це злиття в народногосподарський комплекс юридично не було оформлене.

В юридичному розв'язанні цієї проблеми найбільше були зацікавлені самі кримчани. Владні структури РРФСР у першій половині 50-х рр. теж дійшли висновку про необхідність передати Україні область, яка тягарем своїх складних проблем «висіла» на Росії. Звернемося до документів.

Перед нами аналітична довідка «Про стан сільського господарства Кримської області», датована 4 січня 1954 р., яка була підготовлена для тодішнього першого секретаря ЦК КП України О. Кириченка. Зрозуміло, це був таємний документ. «Територія Кримської області займає 2562,1 тисячі гектарів, зокрема орної землі – 1270,6 тисячі гектарів. В області 304 колгоспи, 49 МТС, 85 радгоспів та 12 підсобних господарств... Солонцеві і солончакові ґрунти займають майже 200 тисяч гектарів. Вся посівна площа 1940 року складала 767,4 тисячі гектарів, 1954-го – 696,7 тисячі гектарів».

• За довідкою, лише три колгоспи із 304 освоїли польові та кормові сівозміни.

Врожайність овочів, картоплі, кормових коренеплодів та сіна значно відставала від рівня 1940 р. Наприклад, картоплі збирали тільки 30 центнерів з гектара. Жахливим було становище й у тваринництві. Колгоспи й радгоспи Криму були забезпечені кормами для худоби взимку 1953 – 1954 рр. лише на 37 відсотків. План будівництва корівників і телятників 1953 р. виконали в області на 36,5, пташників – на 43 відсотки.

У довідці наголошувалося, що степова частина Кримської області вкрай погано забезпечена водою. «Головну роль у водопостачанні цієї зони відіграють артезіанські води, що залягають на глибині 60 – 155 метрів». На січень 1954 р. зрошуваних земель налічувалося 40,9 тис. гектарів.

Не кращим було становище в інших галузях. Кримська область недоодержала податків 1953 р. на суму 6 млн 60 тис. карбованців. Не виконали планів харчова та легка промисловість. Область була неспроможна освоїти кошти на будівництво. У зв'язку з цим Рада Міністрів Російської Федерації лише в Ялті зменшила капіталовкладення на 5,2 млн карбованців.

Важко повірити, що в Криму працювало лише 34 хлібобулочні магазини, 18 – м'ясо-рибних, 8 – молочних, 2 – тканин, 9 – взуття, 5 – будматеріалів, 28 – книжкових. Майже половина сіл області зовсім не мала крамниць. Повністю припинилася торгівля овочами та картоплею в державному секторі.

Можна навести ще багато документів та фактів, але й з того, що ми сказали, вимальовується безрадісна картина.

Процедура вирішення питання про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР була такою. Спочатку проблема розглядалася на республіканському рівні. Рада Міністрів Російської Федерації, вивчивши пропозиції, аргументи і звернення місцевих органів, підтримала їх і висловилася за «доцільність передачі Кримської області до складу Української РСР», попередньо з'ясувавши думку України. Після цього питання передається до Президії Верховної Ради Російської Федерації. Президія, отримавши принципову згоду УРСР, відповідно до чинного законодавства розглянула проблему і прийняла таку постанову: «Президія Верховної Ради РРФСР за участю представників виконкомів Кримської обласної і Севастопольської міської рад депутатів трудящих розглянула пропозицію Ради Міністрів РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР.

• Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української Республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Після цього, 13 лютого 1954 р., Президія Верховної Ради УРСР приймає свою постанову «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР.

Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки постановляє:

Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Названу постанову Президія Верховної Ради Української РСР також направила до Президії Верховної Ради СРСР. Усе це створило необхідну правову основу для прийняття відповідного рішення Президією Верховної Ради СРСР.

• Відповідно до Конституції СРСР, 19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, на якому були присутні усі зацікавлені сторони. Представник Росії – Голова Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов заявив: «Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально прилягає до Української Республіки, будучи немовби природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української Республіки. Із географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української Республіки є доцільною й відповідає загальним інтересам Радянської держави». Закінчуючи виступ, М. Тарасов попросив Президію Верховної Ради СРСР затвердити подання Російської Федерації з цього питання. Представник України, Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, у своєму виступі запевнив, що «з боку українського уряду буде приділено належну увагу дальшому розвиткові народного господарства Криму і підвищенню матеріального та культурного добробуту трудящих Кримської області. У обговоренні питання взяли участь члени Президії Верховної Ради СРСР та її Голова К. Ворошилов.

• Після виступів Президія Верховної Ради СРСР одноголосно затвердила Указ «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР» від 19 лютого 1954 р. Процитуємо його мовою оригіналу: «Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет: Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики».

Остаточним рішенням з цього питання став закон, прийнятий Верховною Радою СРСР 26 квітня 1954 р. Адже відповідно до законодавства змінити існуючі кордони між республіками за їх згодою могла тільки Верховна Рада СРСР. Закон був прийнятий у такій редакції: «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР. Закон Верховного Совета Союза ССР.

• Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета ССР от 19 февраля 1954 года о передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в статьи 22 и 23 Конституции СССР».

Слід зауважити, що прийняте рішення не тільки не суперечило законодавству РРФСР, УРСР і СРСР, а й відповідало існуючим нормам міжнародного права. На цьому наголошують відомі юристи як Росії, так і України. Отже, не має жодних підстав брати під сумнів законність прийнятих з цього питання актів.

Після входження Кримської області до складу УРСР розпочалося вирішення найпекучішого, як ми вже наголошували, питання постачання водою міст і зрошення земель степової зони Криму. Із цією метою 1955 р. розпочалося будівництво великої іригаційної споруди на півдні України – Північно-Кримського каналу. Перша черга його мала простягнутися від Каховського водосховища на Дніпрі до міста Керчі. Головну водозбірну споруду Північно-Кримського каналу – шлюз поблизу Нової Каховки і водосховище – було збудовано 1956 р. Трасу каналу почали будувати 1957 р. у дві черги. До Криму води Дніпра надійшли 1963 р.

Другу чергу каналу закінчено 1975 р. подачею води до Керчі. Загальна довжина каналу понад 600 кілометрів. Сьогодні дніпровською водою забезпечуються практично всі міста Криму.

• Одночасно, 1957 р., розпочато будівництво зрошувальної системи Північно-Кримського каналу. Джерело водопостачання – Каховське водосховище. Зрошувальні канали завдовжки понад 4,7 тис. кілометрів здійснені у залізобетонних лотках і закритих трубопроводах. На зрошувальній системі Північно-Кримського каналу діє кілька наливних водосховищ (Фронтове, Феодосійське, Керченське та ін.). Планувалося зрошувати 600 тис. гектарів кримської землі. Сьогодні зрошується дніпровською водою 382 тис. гектарів степових земель півострова.

Під впливом особливих гідрогеологічних умов, пов'язаних із зрошенням, рівні ґрунтових вод у цій системі почали різко підніматися. Клімат степового Криму став більш вологим. З'явилася можливість навіть для вирощування рису. Під цією культурою сьогодні зайнято 25 тис. гектарів. Врожайність рису на зрошуваних солончакових землях становить 40 – 55 центнерів з гектара. Середня врожайність інших зернових – 40 центнерів (під пшеницею зайнято 46,4 відсотка зрошуваної площі). Великі площі зайнято під овочевими культурами, садами та виноградниками. Що дала зрошувальна система для збільшення врожайності, зрозуміло і на такому прикладі: 1950 р. Крим збирав 8 тис. тонн винограду, сьогодні – 400 тис.

• Пекуча проблема лежить в іншій площині. Вона полягає, як вважають спеціалісти, у наявності непримиренних суперечностей між інтересами населення дніпровського басейну України і Криму. І доки вони є громадянами однієї держави – України, баланс інтересів можна зберегти. Коли ж Крим пішов по шляху розриву з Україною, цей баланс різко порушився. І рано чи пізно неминуче постане питання про відродження Дніпра, повернення жителям басейну 600 тис. гектарів землі. Тоді вже не буде змоги проігнорувати можливість оздоровити могутню ріку, збільшити виробництво зерна на 3 млн тонн або овочів на 30 млн тонн, реставрувати історичні пам'ятки козацької слави. Волю громадян цього регіону нашої держави не може проігнорувати ні парламент, ні Президент.

Автономна республіка завжди була міцно поєднана з материковою Україною спільною електромережею, автомобільними шляхами, залізницею і, як ми уже наголошували, системою водопостачання.

Тому політики, беручи на себе відповідальність за долю Криму, повинні насамперед дати відповідь не на політичні чи національні (залякуючи «українізацією» в той час, як у Криму, де кожний четвертий – українець, усього сім українських шкіл), а саме на це, найважливіше і найболючіше питання.

Після розпаду СРСР Крим увійшов до складу незалежної Української держави, як її невід'ємна і складова частина ще з 1954 року. Сучасний етап державного будівництва в Україні й Криму був перерваний російською агресією проти України у березні-квітні 2014 року, окупацією та анексією Криму РФ. Грубе порушення суверенітету, територіальної цілісності України суперечить як фундаментальним принципам ООН, однією із засновниць якої є Україна, так і міжнародному праву, європейській і міжнародній безпеці. До того ж Росія віроломно порушила підписаний нею Будапештський меморандум 1994 р., як гарант безпеки, цілісності і недоторканності України, як країни, яка відмовилася від володіння ядерною зброєю, маючи третій за потужністю ракетно-ядерний потенціал у світі. Принагідно наголосимо, що Росія так же віроломно порушила і базовий договір 1997 р. про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною.

• До важливості й актуальності проблеми спільності історичної долі України і Криму привертали свою увагу корифеї української історичної науки М. С. Грушевський і А. Ю. Кримський. У кінці 20-х – на початку 30-х років XX століття в журналі «Східний світ» та у науковому збірнику «Студії з Криму» друкується низка статей, які в тому чи іншому аспекті розглядали названу тему. Щоправда, дослідження кримської тематики [1] було вимушено перервано через те, що головні його фігуранти академік М. С. Грушевський і А. Ю. Кримський, були репресовані. А виселення з Криму в травні 1944 р. кримських татар узагалі наклало заборону на дослідження будь-яких аспектів багатовікового існування корінного кримськотатарського етносу в Криму. Зокрема з історії було вилучено таку знакову подію як союз Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III, що мало вирішальне значення для політики та військових перемог українського гетьмана, особливо у початковий період Хмельниччини і не тільки. Добре відомо, що Б. Хмельницький цілком серйозно розглядав варіант союзу з Османською імперією на правах васалітету. Вся історія взаємовідносин Росії та України з кримцями подавалась як безперервний конфлікт між православними і мусульманами. А сам Кримський ханат показували як анахронізм, що затримався в історії завдяки підтримці Османської імперії і тому завоювання Криму і його приєднання до цивілізованої Росії мало «прогресивний характер». Українські наукові позиції щодо України і Криму та традиції їх історичної спільності в значній мірі були ослаблені багатовіковою російською монополією на історичне минуле й України, і Криму. Не секрет, що російська історія значною мірою міфологізована. Зауважимо, що деякі міфи підтримуються і трансформуються багато століть та побутують і сьогодні в Росії.

Що ж до Криму та України, то такими міфами і стереотипами були і є: 1) Крим – «исконно русская земля»; 2) «древнее право на земли Киевской Руси»; 3) одвічна непримиренність між росіянами та кримськими татарами є втіленням антагонізму між осілими землеробами та кочівниками; 4) татарські набіги були причиною, що спричинила російське завоювання Криму; 5) Кримський ханат був державою з паразитичною економікою, неспроможною до самостійного функціонування, сателіт Османської імперії, її васал; 6) росіяни є єдиним представником європейської цивілізації, тому російська культура є наднаціональною, консолідуючою; 7) росіяни – споконвічне населення Криму, у той час як кримські татари є пізнішими зайдами, навіть загарбниками, а українці оселилися в Криму з ласки росіян унаслідок російського завоювання півострова; 8) Севастополь – місто російської слави; 9) Микита Хрущов «подарував» Україні Крим [2]. Побутують і інші міфи в російській історії щодо Криму та України.

На наш погляд, ми назвали ті, які зустрічаються найчастіше [3]. Що ж до історіографії з цього питання у західних країнах, зокрема й Туреччині, то варто відзначити, що західні історики зв'язки України з Кримом досліджують епізодично, не приділяючи розгляду цього питання окремої уваги.

(Газета «День», № 130, 18 липня 2014 р.)

---

[1] Мова йде про збірник «Україна і Схід», який готувався до друку під керівництвом А. Ю. Кримського і містив кілька статей з історії українсько-кримсько-турецьких відносин та ін.

[2] Галенко О. Тягар стереотипів/Проблема інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К. ,2004.-С. 81-101

[3] Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі. – К. , 2013. – С. 5-6

Йолана ГОЛЕНДА

Не забуваймо наших діячів минулого

Минає 180 років від дня народження Анатолія Кралицького – культурно-освітнього діяча другої половини XIX ст., письменника, перекладача, історика, етнографа, фольклориста, журналіста, публіциста, першого в Українській Русі фотографа тощо.

З його іменем пов'язані Вишні Чабини, де він народився 12-го лютого 1834 року і похрестили його іменем Олександр. «Худобна» родина «руського дяка» Федора Кралицького та Ганни Кончової з села Світлиці була злиденна і зазнала немало лиха і нестатків на своєму життєвому шляху. Дослідники твердили, що батько походив із Галичини. Та це не дивно, бо у XVIII-XIX століттях, до 1867 року, зв'язки з Галичиною були жваві, тісні і священики чи дяки йшли до нашого краю служити людям, Богові.

Дяк Федір Корятович учив чабинських дітей в Початковій школі при Краснобрідському монастирі. Цю школу відвідували два його сини – Олександр і на рік молодший Антон, який став за традицією теж чабинським учителем, любителем та збирачем місцевого фольклору.

З іменем Олександра як «кандидата» в ченці-монахи зустрічаємось у 50-х роках в стінах Краснобрідського монастиря, що був на той час культурним центром округу. Це був єдиний можливий шлях селянських дітей до знань, бо міські університети не були для них. Потім він потрапляє до Маріяповчанського монастиря як слухач богословської семінарії, але пробув там всього два роки, як почав проситись до Красного Броду, ближче до батьків, аби хоч трохи допоміг нести важку злиденну долю.

Весною 1858 року Олександра Кралицького, абсольвента духовної семінарії, у Пряшеві було висвячено у священики і він прийняв ім'я Анатолій, а наприкінці року призначають його викладачем церковної історії та канонічного права до Маріяповчанського монастиря, де він пробув п'ять років.

З 1863 року Кралицький у Мукачівському монастирі, який був заснований над річкою Латорицею подільським князем Федором Корятовичем.

З 1869 року аж до останнього подиху (1894 р.) Кралицький став ігуменом цього монастиря.

Анатолій Кралицький вже з молодих років виявив неабияке бажання бути корисним для свого народу, він почав брати активну участь у культурному житті Угорської Русі, своїми статтями відгукується на найважливіші питання свого часу. Доба, в якій жив наш діяч, характеризувалася гострими суперечностями.

Щоб зміцнити свої позиції в багатонаціональній Австрійській імперії, до якої входили Галичина і Угорська Русь, Буковина, уряд розпалював національну ворожнечу між народами, давав перевагу полякам, мадярам та німцям, зокрема за вигідною для них конституцією 1867 року, яку І. Франко назвав «свинською конституцією» та яка давала можливість поширювати мадяризацію, ополячення чи понімечення на Угорській Русі.

Найбільш правдиво охарактеризував деспотизм Австро-Угорщини Іван Франко в «Тюремних сонетах» з 1889 року:

Багно гнилеє між країв Європи,
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недоумства і застою,
О Австріє! Де ти поставиш стопи,
Повз облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»
Дреш шкуру й мовиш: «Двигаю культуру!»

Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш,
Лиш, мов упир, із серця соки ссеш...
Свободний дух або тікати мусить,
Або живцем вмирає в твоїм гробі.

Іван Франко зазначав, що за 50 років після скасування панщини під владою «європейської» Австрії «український (руський) народ... не зробив ані кроку наперед до цивілізації», не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси.

А. Кралицький починав глибше вивчати історію свого краю, маючи перед собою один із найцінніших рукописних праць свого попередника Михайла Лучкая – «Історію карпатських русинів...», цікавився життям інших слов'янських народів, побутом, культурою; збирав разом із братом Антоном усну народну творчість, співпрацюючи з Я. Головацьким, потім із М. Драгомановим; захоплювався етнографією. Як етнограф він був від Угорської Русі у 1866 році запрошений В. Дашковим, головою розпорядного комітету Московської етнографічної виставки, на виставку, яка мала відбутися на наступний рік. Він заздалегідь надіслав експонати, як радив В. Дашков, до Відня до Михайла Раєвського, протоієрея російської церкви.

Як перший в Угорській Русі фотограф, робив знімки не тільки з околиці Мукачева, Ужгорода, але й з території Східної Словаччини, де жили русини, фотографував селян у народній ноші, сільськогосподарський реманент, селянські хати, двори, стодоли тощо. Сам Кралицький побувати на виставці не міг, бо мадярські урядові кола дозволу на виїзд до Росії йому не дали.

Як історик він описав майже всі існуючі монастирі на Угорській Русі (краснобрідський, маріяповчанський, мукачівський, мстичевський, буківський, кричовський, зарічанський, грушевський та інші), в архівах монастирів вишукував історичні джерела й пам'ятки, нягівське «Євангеліє» на руській говірці з 1448 року, різні дарчі грамоти, псалтирі, записи тощо.

Значне місце в його житті займала культурно-освітня діяльність. Коли мадяри заборонили «Літературну спілку Пряшівську», Кралицький прикладає всі свої зусилля, аби заснувати в Ужгороді «Спілку св. Василя Великого», ставши секретарем цієї культурно-освітньої спілки, турбувався про видання газет, календарів, заснування бібліотеки при спілці. При спілці з його неабиякою допомогою почали виходити газети «Світ», «Новий світ», «Карпати», «Листок», а також календарі. Кралицький був найактивнішим співпрацівником цих видань, а зокрема «Світу». Сам він мріяв видати власний журнал «Словесність», але несприятливі умови не дозволили втілити мрію у життя.

На сторінках «Світу» писав нариси про наших та інших слов'янських діячів: про М. Балудянського, Д. Раца, О. Духновича, єпископа В. Поповича, протоігуменів М. Микиту, І. Базиловича, Ар. Коцака, росіян І. Срезнєвського, байкаря І. Крилова, сатирика М. Салтикова-Щедріна, поета А. Майкова, слов'янофілів І. Аксакова, Д. Григоровича, В. Ламанського; сербів Вука Караджича, І. Суботича, Д. Обрадовича; Я. Краля, Я. Коллара та інших.

В одній статті про Духновича, свого попередника, Анатолій Кралицький дав його найбільш об'єктивну оцінку. Він писав: «Духнович не був геніальний поет, або літератор європейського формату, він був тільки скромним «будильником». Потрібен був календар – Духнович склав і видав його. Виявилась необхідність у шкільних підручниках – Духнович написав і видав на власні кошти буквар, граматику, географію, народну педагогіку».

Маємо ще одну справедливу і влучну характеристику Духновича і його послідовників аж до початку XX ст., дану Іваном Франком. Він зазначав, що це були «люди доброї волі, мали неабиякі здібності, але страшенно заплутані у мовних і політичних доктринах».

Анатолій Кралицький єдиний із наших культурно-освітніх діячів сміливо писав про Україну. У статті «Про малоросіян і козаків» на сторінках «Світу» писав, що «і наша Угорська Русь разом із Галичиною належать до малоруської галузки слов'янського племені», або «Наше Закарпаття належить до сім'ї прекрасної України, незабутнього Запоріжжя», житель Рахова, маючи на увазі волелюбність гуцулів, «дійсний козак у широких червоних шароварах, а Тиса – це його другий Дніпро».

Автор подає обширну довідку про Україну-Малоросію, знайомить читачів із побутом, одягом, характером українців, підкреслював їх чесність, щирість, гостинність, любов до пісні, танцю, гумору.

Він пояснював, що «козаки» – не географічна, а історична назва. Слово «козак» не польського походження, як твердили, а татарського і означає «озброєну людину, охоронця».

У статті «Подвиг Богдана Хмельницького» («Слово», 1874) з великою симпатією висловлюється про українського видатного військового стратега, який повів свій народ до визволення від католицько-польського панування. Він згадує «дух вільності і свободи» його війська, «вогонь відваги козаків» та згадує єдине на той час «республіканське влаштування Запорозької Січі».

Окрім того, згадував діячів Петра Могилу, Феофана Прокоповича, за походженням українців, яких Росія використовувала у своїх інтересах. Коли довідався, що редактор чеського журналу *Květy* Емануїл Вавра переклав на чеську мову повість Марка Вовчка «Інститутка» і у вступі написав, що Марковичева – відома російська письменниця, Кралицький моментально реагував – у нарисі «Дмитро Григорович» («Світ», 1868) він уточнив, що Марко Вовчок, – «малоруська письменниця».

Навіть у своїй літературній творчості, яка розпочалася в 60-х роках XIX ст. і з-під його пера вийшли понад двадцять оповідань, повістей, він не забував підкреслити, хто ми і які наші корені.

У найбільш відомому романтичному оповіданні «Князь Лаборець» автор підкреслює, що наш спільний корінь, – Київська Русь. Як доказано істориками, Угорська Русь – плем'я білих хорватів, що жило в Карпатах, до XI ст. належало до Київської Русі, аж в 1015 році угорський король Стефан I приєднав його до Угорщини. Мадярська історична «наука» твердила, що на цій території, коли вони примандрували в IX ст. із-за Уралу, не було жодного слов'янського племені. А. Кралицький спростував це твердження, зображуючи боротьбу населення під проводом князя Лаборця із мадярськими ордами. Та сили були тоді нерівні, й вороги перемогли.

Від слова «Русь» походять слова «руський» (не російський), «русин», «руснак», «русинський». Наш діяч минулого уже в XIX ст. визначив національну ідентичність, назвавши нас «русинами-українцями», де перша назва – давня, а друга – нова. Окрім того, в оповіданні «Князь Лаборець» автор називає одного персонажа Українцем, це був той, що приєднався до мадяр, але швидко зорієнтувався і став на бік Лаборця. Українець пов'язує свою долю із донькою Лаборця, Вірою.

Безумовно, що в IX ст. слово «Україна» ще не існувало, воно з'явилось аж в XII ст., коли стала вживатися як синонім до слова «Русь».

Чому Кралицький називає свого персонажа Українцем? Йому було відомо, що Росія забороняла це слово. Росія не визнавала Україну, її мову, забороняла друкуватись на рідній для українців мові, у школі запроваджувала російську мову, як це робили й інші окупанти (поляки, мадяри, німці), Росія назвала Україну Малоросією, аби підкреслити свою зверхність над цією землею, твердячи, що на цій території завжди жили «великороси». Кралицький хотів словом «Українець» доказати, що Україна була і буде існувати, це був сміливий виклик нашого краяна Росії.

З інших художніх творів спід згадати оповідання «Пастир в полонинах», «Не ходи, Грицю, на вечорниці», «Федір Петрюк», «Югослов'янські амазонки».

У цих творах, не дивлячись на те, що письменник був священиком, якого б мала гальмувати християнська покірливість, він зображує цілий ряд персонажів, які не миряться із навколишніми умовами, протестують. Олена з «Пастир в полонинах» кохає Володимира, але батьки хочуть її віддати за багатого й старого Тихомира. Вона ж обирає стихійний протест – смерть. Ольга – сирота отруює Гриця за зраду; Василь Богош – ватажок месників, який бореться проти турецьких загарбників та власних потурчених зрадників, яким виявився Федір Петрюк. А відважна Терка стає на місце свого чоловіка, якого вороги стратили, і як антична амазонка збирає жінок, аби покарати загарбників.

А. Кралицького як людину турбувало злиденне життя своїх краян. У цілому ряді статей він ставив перед читачами питання: яка причина такого незавидного становища («що є причиною біднюти наших селян», «Від чого нам живеться важко» та інші).

В оповіданнях «Пиявиця», «Екзекутор», «Село Видренувка» зображає злиденне життя русинів в Угорській Русі, яких мадяри прирекли на поступове вимирання.

Аби знайти вихід із цього сумного становища, він звертається до творів інших європейських народів. З німецької мови перекладає повісті «Іван» та «Сільський учитель», в яких домінували на той час відомі теорії про «кооперативний соціалізм», «хліборобські спілки». Та це була омана, не шлях до покращання становища селян.

Як перекладач А. Кралицький відомий рядом творів, які переклав із словацької мови. Він перефразував «Глас Татри» Яна Голлого, переклав один сонет П. Й. Шафарика, «Апотеоз» С. Гурбана-Ваянського, А. Соберині «Марія Груз» та з великою симпатією писав про Янка Краля.

Крім того, перекладав із російської, угорської мов. Та не все міг друкувати під своїм прізвищем, тому користувався криптонімами та псевдонімами: Аскольд (до речі, так називався перший руський князь, якого вбив князь Олег Рюрикович. До сьогодні над Дніпром існує Аскольдова могила), Лаборчан, Фома Фомич, Іван Нодь, І. Васильевич, В. Іванович, А. Федорович та інші.

У серпні 1875 року Мукачівський монастир відвідав Михайло Драгоманов – видатний український мислитель, політичний діяч, доцент Київського університету, якого за статтю «Про педагогічне значення малоруської мови...» було звільнено з університету і він у 1876 році ще встиг виїхати за кордон. Видавець, що стояв у центрі громадського й культурного життя слов'янського світу – зустрівся особисто з ігуменом Анатолієм Кралицьким.

Цю зустріч Драгоманов описав у статті «Австро-руські спомини». Подорожуючи по Галичині, Буковині, завернув і в Угорську Русь. Він спостеріг, що Галичина, з якою були колись тісні зв'язки, тепер була відгороджена «гірше як китайським муром». Їх зустріч принесла позитивні результати. Драгоманов писав: «Єсть іще одна частина нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Це – Угорська Русь».

Драгоманов дав собі Ганнібалову присягу допомогти цьому занедбаному краю. Вдруге він приїхав сюди у 1876 році і привіз із собою багато книг для А. Кралицького. По дорозі до Пряшева пригадував все, що бачив і чув в Угорській Русі: «мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народню, тупість, егоїзм, слабодушність інтелігенції руської». Ані в Пряшеві не знайшов споріднену душу.

А. Кралицький був великим книголюбом. Де міг, там засновував бібліотеки, бо писав, що «немає більшої скарбниці для духа, як обрана бібліотека». «За сучасним розумінням цивілізації освічена людина без читання не існує». «Книга – це ті комори, в яких зібрані скарбниці минулих родів і все людське розумове багатство», «Освіта здобувається за допомогою читання книг». («Світ», 1869).

Найбільшою його гордістю була мукачівська монастирська бібліотека, де знаходились твори Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Миколи Гоголя, «Кобзар» Тараса Шевченка; твори російських письменників Глеба Успенського, Федора Решетнікова, Івана Тургенєва, які привіз М. Драгоманов, твори Володимира Даля, байки Івана Крилова та багато інших.

Значну цінність мали історичні праці Івана Срезневського, Панька Куліша, Миколи Костомарова, праці Карамзіна, Татіщева, Бантиш-Каменського, Щербатова, Данілевського; фольклорні збірки Я. Головацького, Михайла Максимовича, Михайла Драгоманова. До збірки «Малорусские народные предания и рассказы» Анатолій Кралицький надіслав три записи переказів «Фраїр на гусячих ногах», «Відки взялася жаба?», «Добра баба і чорт». На жаль, прислав пізно і М. Драгоманов переслав І. Франку, який опублікував їх у «Житті і слові» за 1894 рік.

Окрім того, у мукачівській монастирській бібліотеці находились Národnie spievanky Яна Коллара, журнал «Орел татранський», з чеських – Naše listy, Květy, які редагували Ян Неруда та В. Галек, а редактором був Е. Вавра; чеська енциклопедія Ф. Ріґера Slovník naučný; «Лексикон» К. Вурцбаха. Знаходилась тут величезна кількість галицьких, віденських, московських видань, в яких друкувався і діставав А. Кралицький як передплатник.

Анатолія Кралицького зродила щедра карпатська земля, все своє свідоме життя він відстоював і боронив культуру нашого народу, плекав національну гордість, віддавав на користь нашого народу всі свої сили і знання. Бодай би більше таких діячів було й тепер.

Наталія РЕБРИК

о. ЮРІЙ СТАНИНЕЦЬ: «...ВІЧНІСТЬ НЕ ПРОДАЄТЬСЯ ЗА КОРОТЕНЬКЕ ВИГІДНЕ ЖИТТЯ...»

(До 20-их роковин від дня відходу у вічність)

А що зостанеться? А хто зостанеться?
Чи правда змовчана? Чи зле письмо..?
Уже здавалося – немає Станинця...
Тепер не знаємо, чи ми єсьмо...

Петро Скунць

О. Юрій Станинець мав щастя на схилі віку ще втішитися тим, що його твори після довгих десятиліть цілковитого відсторонення й захоронення почали повертатися до читача. А вже в 20-ті роковини від дня смерті письменника можемо впевнено твердити, що проза Юрія Івановича Станинця, потужного представника високомайстерної соціально-психологічної літератури українського Закарпаття XX століття, хоч і зі значним опізненням, але впевнено входить у канон історії української культури. Його літературна, теологічна, епістолярна й фольклорно-етнографічна спадщина ніколи не піддавалась цілісному аналізові в першу чергу з тої простої причини, що був він греко-католицьким священиком, який з ліквідацією греко-католицької церкви впродовж доби московського православ'я й атеїзму до кінця життя так і не зрікся віри й покликання, за що був ще на початку ери радянської влади на Закарпатті грубо відлучений від літературного процесу, а тому добра частина його творів ще й донині зберігається лише в рукописах [1]. Крім того, тут маємо справу з напрочуд цікавою і складною особистістю – людиною з відкритим щирим серцем і християнською мораллю в нім, чоловіком впертої багаторічної праці і нелегкої письменницької долі, занурення у внутрішній світ якого вимагає від дослідника ґрунтовних знань у галузі історії краю, його звичаїв і традицій, а також теології й психології.

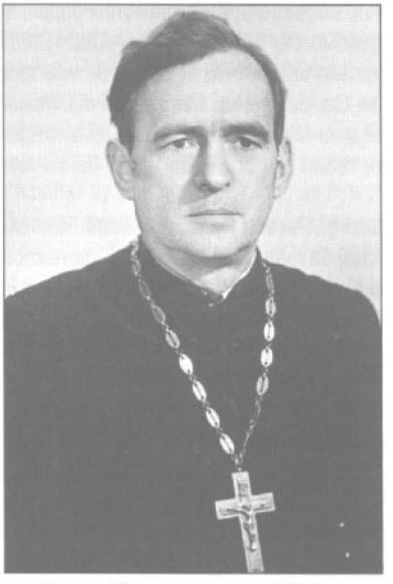

о. Юрій Станинець. 50-і роки XX ст.

Усяка розмова про Юрія Станинця зводиться до того, що доля сипнула йому щедрою рукою неабиякого літературного

таланту, та не дала можливості вповні зреалізувати себе, хоч в 30-40-х роках письменницький голос Юрія Станинця звучав впевнено й багатообіцяюче. Та, власне, й критика називала його твори «новим вкладом в скарбницю нашої літератури» [2, с. 52], «скарбом, що дався новому Підкарпаттю» [3, с. 60], а книги «небуденним» літературним явищем, тексти якого читаються «з великим інтересом і правдивим задоволенням» [4, с. 36]; пророкувала, що ще «много протече води, доки сучасникам якоюсь новою збіркою удасться догнати оповідання Юрія Станчука» [3, с. 60]. Води справді протекло «много». Але ні сучасники, ні нащадки так і не змогли дорівнятися до краси Станинцевого слова. Станинцеві тексти – це тільки Станинцеві тексти. Їх не сплутати ні з якими іншими, їх легко вирізнити серед сотень найвишуканіших: вони пахнуть йонатанками й ізабеллою, квітнуть рожами й хризантемами, зігрівають теплом і любов'ю... Як твердить письменник Петро Мідянка, «ми ще лише відкриваємо для себе материк добірної Станинцевої прози...» [5, с. 12].

У 1964 році на прохання літературознавця Василя Попа Юрій Станинець написав «Автобіографію» [6]. По суті, це відповідь на 26 типових запитань, що ставилися традиційно будь-якому письменникові: як, коли і чим почав літературну творчість, що спонукало до написання творів на соціальну тематику, хто є прототипами, які улюблені письменники, композитори, над чим зараз працює. «Які плани на майбутнє?» – правда, не питали. Та й чи могло мовитися про літературне майбуття священика після майже двадцяти років мовчання?! Питання сформульовані й скомпоновані таким чином, що цілком вкладаються в рамки «питальника» служби безпеки. Обширні й деталізовані відповіді Ю. Станинця, однак, не були опубліковані чи використані в оглядових публікаціях. У матеріалах конференції, присвяченої 20-річчю УжДУ, в жовтні 1965 р., В. С. Поп обмежився одним реченням: «Відгомін бідування тодішних трударів знаходимо також в

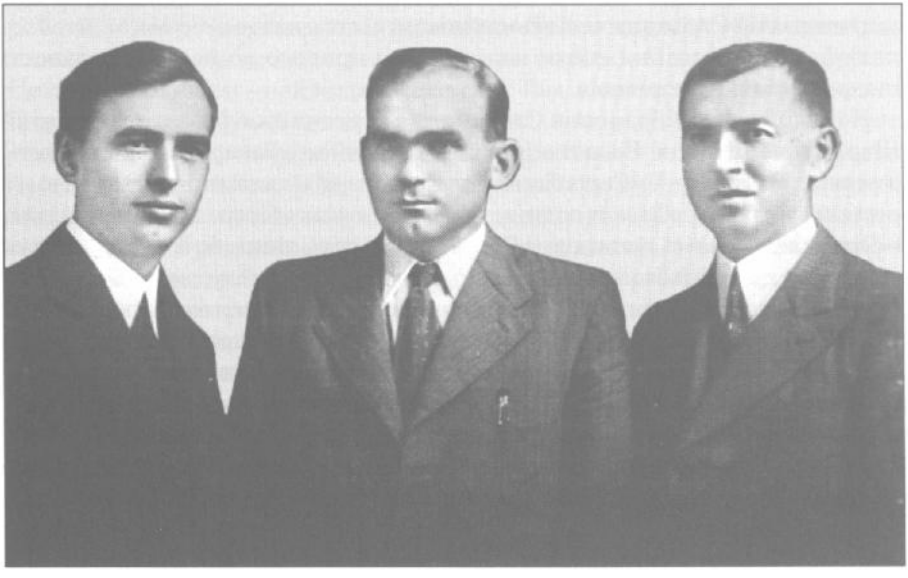

Юрій Станинець, Улас Самчук та Петро Міговк. Хуст, 1938 р.

оповіданнях Ю. Станинця «Віддавання» та «Дарунок Миколая» (1936)...» [7], як також лише згадав прізвище в загальному переліку в авторефераті кандидатської дисертації: «...некоторые новеллы И. Чендея, И. Керчи, А. Сливки, Ю. Станинца...» [8].

Станинець не був би Станинцем, якби писав автобіографію за канонами ділового мовлення. Звичайно, «Автобіографії» Остапа Вишні, Олександра Довженка і под. йому були відомі. Але вилишимо акцентування на їх впливові. Тут скорше йдеться про щедре саморозкриття від великої літературної спраги, зі щирого бажання й наданої можливості вихлюпнути на папір відчуття, що довгі роки притлумлювалися десь в глибині душі, гасилися образою на цей світ і непотрібністю себе в ньому, а ще – тоненьким промінцем надії повернутися у храм мистецтва. Станинець, розуміючи всю відповідальність моменту, робить легкий реверанс часові, відповідаючи на питання про метод соціалістичного реалізму і любов до радянських письменників. Тому й не дивно, що пізніше кілька разів доопрацьовував, змінював текст, а в 1985 році написав додаток до «Автобіографії», де пояснює, чому в 1964 році ні словом не обмовився про те, що він «був не лише письменником свого народу, але і його священиком» [9].

Окремо зазначимо, що багато автобіографічного містять повість «Юра Чорний», роман «Сусіди», оповідання «Малий торговець», «Дитинство Петрика», «Сватачі», «Передмова» та ін. Як свідчить сам автор, майже немає твору, де б не було використано моментів із власного життя.

Маючи до диспозиції літературний архів Юрія Станинця, а також щоденникові записи з кінця 40-их років і до смерті автора, документи й фотоматеріали, величезну кількість листів з 30-их років і до 1994 року від багатьох відомих закарпатських, українських і зарубіжних діячів, письменників, митців, літературознавців, шанувальників таланту, просто друзів і родичів тощо, нижче спробуємо відтворити перебіг життя письменника, акцентуючи увагу на двох паралельно пов'язаних моментах:

1) еволюція Станинця як письменника;

2) фатальне тяжіння епохи над ним, що привело до незреалізованості письменницьких поривань.

Народився Юрій Іванович Станинець 5 вересня 1906 року в селі Нижній Шард (тепер Нижнє Болотне Іршавського району Закарпатської області) в селянській родині. «Село біжить звориного між садами і лісами разом з поточиною на Боржавську долину, – напише в «Автобіографії» письменник. – Потічок побіжить долиною у Боржаву, але село лівим боком вихопиться на горби і сховається у садах на захід, а правим – зрине у гори на північ. У чудових садах, лісистих горах, широких безлісних горах-толоках та рівній, як долоня, Боржавській долині і пролетіли мої щасливі діточі роки» [10, с. 1]. Три класи церковної народної школи Юрко закінчив у рідному селі, а четвертий – у Доробратові. Справа в тім, що перша дружина батька, народивши двох синів, померла. Тож батько, щоб якось прогодувати дітей, змушений був одружитися вдруге, і Юрій від цього шлюбу був першою дитиною. А всього в родині Станинців було 7 дітей: Василь, Іван, Юрко, Марія, Андрій, Анна, Олена. Родина Станинців являла собою патріархальне закарпатське сімейство, яке шанувало традиційні обряди і народні звичаї, вело селянське господарство, вирощуючи хліб і плекаючи худобу, піклува-

лося дітьми, бажаючи з найздібніших зробити якщо не «пана священика», то бодай «пана вчителя». Юрій Іванович називав своє дитинство «музеєм» [10, с. 6], «одною казкою», «суцільною поезією» [10, с. 9], оскільки залишилися напрочуд приємні, теплі спогади про батька і матір, сусідів, тіток і дядьків. Так, дід по матері Юрій Чейпеш-Кляпчук зринав у пам'яті натурою сильною, патріархом села. «Велике широке кістляве обличчя на ще кістлявішому міцному тілі. Великі очі, велике чоло, довге сиве волосся, підстрижене, щоб не крило ковніра піджака» [10, с. 5]. Це була людина поваги й авторитету. Сказав Кляпчук слово в громаді – до нього всі прислухались. Щоб не вирішувало село – вибирало чередаря, свинаря, польових сторожів-керейтовів, – завжди Юра Кляпчук мав вирішальне слово. На вітер він слів не кидав: мова його завжди була обміркована, мудра. Жив дід далеко від центру села, під самим дубовим лісом, у казковому саду. До обійстя вела глибоко копана дорога, щоб хоч так зменшити стрімкий нахил. Вивезти віз сіна чи збіжжя могли тільки найсильніші воли в селі – Кляпчукові. Та й ті мусили йти тихо, напружуючи всі сили. Як правило, Кляпчук тримав волів, бо коні беруть гору рвучко, а це можна тільки на короткій відстані, а потім вони зупиняться і віддихають. Зупинитися на крутому підйомі до Кляпчука, тягнучи навантажений віз, було не можливо: «...бо хто б його спинив, і хто б потім рушив з місця» [10, с. 6].

Мамина бабка – тиха, маленька, мала ревматизм на старості літ, згорблена, разом із лютим і грізним псом Циґаном – вічний сторож домівства. А було що сторожити в діда Кляпчука. І ту бочку, в якій прабаба втопила песиголовця, коли були напали на село, і ті світлі від старості сусіки, скрині, лади і всілякі інструменти, змайстровані самим дідом, і велику пасіку, і сад з грушами-яблуками, які були тільки в діда на все село, рідкісні і смачні.

З не меншою ніжністю згадує письменник дідуся і бабусю по батькові. Дід Станинець був за натурою протилежний Кляпчукові. Тихий, мирний, працьовитий і надзвичайно побожний чоловік. Оскільки мав повні руки своєї роботи, то до громадських справ не мішався. Та його сад не уступав садові діда Кляпчука, і був він не в одному масиві, а аж в трьох. «Прадід жив на Грунку. Це поза Городищем – найвище місце в селі. Там, над лісами, Станинцівський Грунок. Уся гора була його. Величезний сад, а всередині хата, з якої видно всю Боржавську долину, як на долоні. Дід переселився в село, тобто в нижню частину Грунка, що через гору Чепаковець крізь густий дубняк збігла в село, лишивши ліс на горі, а сама садом добігла до дороги. Тут дід побудувався – «щоб ближче було до церкви», – як нераз нам, малим, пояснював, коли ми казали, що там, на Грунку, краще було, бо видно цілий світ звідтіля» [10, с. 6]. Перший виноградник у селі теж зробив дід Станинець. Від того часу це місце почали називати Винницею, і там знаходився третій дідів сад. Малому Юркові дід, високий, сухорлявий, нагадував якогось апостола своєю поставою і своєю поведінкою. Тримаючи внука на колінах, старий часто розповідав йому казки про босоркань, про упирів, про водяників і про нечисту силу, яка «і впівніч, і вполудень так може обезтямити людину і повести, куди їй захочеться» [10, с. 7].

Бабку Станинцяню Юрко пам'ятав дуже слабо. Знав, що теж була досить висока і сухорлява, а ще – вміла смажити найсмачнішу ратоту – яєшню. У малих залізнячках олія, в неї вкришено багато пір'я зеленої цибулі, на це

вбито яйце, а на самий вершечок – кусники чорного житнього хліба. «Найрозкішнішу страву дитинства» бабуся давала кожному внукові окремо в глиняних блюдцятах, щоб діти спокійно смакували і не побилися при їді, вихопуючи один сперед одного.

Особливе ставлення було в Юрка до батька. Сказати, що він його шанував і любив – це дуже мало сказати. Батько став прототипом образу Юри Станчука – головного героя роману «Сусіди». Зовні був дуже гарною людиною: високий, стрункий, жовтяво-червонистої шкіри, русяве кучеряве волосся, високе чоло. Юрій Іванович не був схожий на батька, він скорше був онуком Кляпчука: і в обличчя, і в ріст, і в натурі.

Іван Станинець був людиною розумною, мав неабиякі здібності до вивчення мов (говорив румунською, німецькою і угорською мовами – навчився, будучи у війську), протягом 25 років обирався старостою села і очолював церковну громаду. За його керування побудована гарна простора школа, сільська управа, церква. І все це робилося народним методом. За натурою Іван Станинець був по-доброму одержимим працею. Скажімо, велика буря заливала поле, бо річки текли зигзагами, і в той час, коли за межі в пару п'ядей судилися, билися, різалися, він міг вздовж і впоперек поля прорубати широкий канал і таким способом перемінити вічні болота в родючі землі. І хоч часто робився йому серйозний спротив, та Станинець-старший зумів переконати всіх, і все його правда була зверху.

Мав цей чоловік добре, шляхетне серце. Хтось вкрав у них з поля два пласти сухої отави. Мати з дітьми просить батька розшукати злодія.

«– А може, то не вкрадено, а якийсь бідняк поніс, бо є в нього теличка, а сіна для неї немає, щоб визимувати, – толкує нам батько.

– А як це вкрав не бідний чоловік? – питаємося.

– Як не бідний, а якийсь п'яниця, вкрав, продав і пропив, тоді біда з ним, як я довідаюся, – заспокоює нас батько» [10, с. 8].

З найскладнішої ситуації пробував шардівський Соломон знайти вихід, найбезперспективніші справи брався вирішувати, кожний добрий і кожний злий вчинок пояснював собі й односельцям. Наприклад, коли стричаник, що мав яругу поруч із Станинцями, одного літа скосив так, що більшу частину сусідського шувару загріб собі, батько, подумавши, пояснив це так: «А ви не знаєте, що недавня буря розкрила в нього верх солом'яного хліва, і тепер треба цілий перекривати. Потребує він той шувар. За то й скосив. Таж іншим разом того не робив» [10, с. 8].

Батько Юрія Станинця вмів перейнятися чужою бідою і – що найголовніше – вмів їй зарадити. Так, після Першої світової війни був голод. Одного весняного ранку прийшла до родини старости села мати малолітніх дітей, чоловік якої заробляв гроші десь у далекій Америці. Згорьована жінка розплакалася, стоячи горі одвірком, і розповіла, що не має ні грошей, ні хліба, а діти просять їсти. І тоді батько, порадившись з матір'ю, виділяє нещасній і муки, і фасолі. «А того вечора такий наказ дав батько матері: «Ти подивися, що в нас там є в коморі, і заділи, щоб було до нового, а решту роздай людям, котрі бідують, най якось дотягнуть до нового врожаю»» [10, с. 8-9].

Та щиросердність старого довела його наприкінці життя (батько рано залишився вдівцем, мати передчасно померла 16 лютого 1920 року, захворівши

на «іспанку») до того, що весь маєток (помогли йому в тому «добрі люди») був проданий за борги. Але діти зуміли домовитися з Підкарпатським банком, щоб він викупив усе господарство дітям (а всі вони на той час були вже ним вивчені) з тою умовою, що згодом від банка перекуплять. Так врешті і сталося: і старий батько мав де дожити віку. «Та цей його неуспіх до склону життя не затьмарить його як людину чесну, совісну, працьовиту, добросердечну. Я гордий на те, що є сином такого батька, і тому завдячую тільки йому, що зараз пишу цю мою біографію» [10, с. 9].

Саме батько запримітив, що серед усіх його дітей, які ходили до школи, (а невченими залишилися лише найстарший брат Василь і старша сестра Марія – вони після смерті матері допомагали батькові вести усе господарство) Юрко – найздібніший, дуже непосидючий і гарно співає, а як підросла та ж Марія, ще й танцює з нею. Тож Іван Станинець поклав собі вивчити свого сина. Такими планами поділився з сільським учителем, попросив його займатися з Юрком особисто. Пообіцяв учителеві за науку 12 кубометрів дров і таки завіз їх. Але вчитель, як дочувся, що Станинець з Юрка хоче «пана зробити», взагалі перестав звертати увагу на свого учня: у класі не питав, додатково не займався, робив вигляд, що його зовсім не існує. І тоді син поскаржився батькові, а той вирішив цю справу по-своєму: на храмовий праздник св. Михайла домовився зі свояком Калиничем (а у того син був учителем в Доробратові), що четвертий клас 1917-1918 навчального року Юрко закінчить у Доробратові. Наступного дня по Михайлю заплаканого хлопця було доставлено на квартиру (де згодом той і жив протягом навчання) доробратівського вчителя.

Восени 1918 року знову ж таки батько записав Юрія до угорської горожанської школи в Севлюші. Для малого це була перша серйозна трагедія в житті. Його вирвали з рідного оточення: насилу відірвали від рідного села, від товаришів дитячих літ, від лісів, гір, пасовиськ... І це сталося восени, саме в ту пору, яку так любив письменник. «Я так люблю осінь, золоту, бурштинову осінь, з п'янкими запахами дозрілого винограду, соковитими жовто-восковими грушами, що перестиглі падали в ранкову росу отави-третячки... Осінь, коли було так мило толлозувати волоські горіхи з дерев-велетнів. Ті горіхи, які не досягала найдовша тичка при оббиванню, і вони залишалися, присихали до шкіри, немов чекали нас, хлопчиськів, щоб ми мали де вправлятися в киданню на попадання на самому вершкові... І то попасти не відломком тички чи соняшниковою бадилиною, а круглим, завбільшки з гусяче яйце каменем.

А коли вже всі пазухи були повні горіхів, слідувала азартна гра «в купки». На рівній, як долоня, долівці стодоли кожний ставив свою купку горіхів. Три горіхи на землі завершував четвертий пірамідою... Треба було п'ятим горішком кинути так, щоб розвалити виставлені купки... Ще до розкошів осені були прогульки на ліскові горішки, на черниці, по пізні гриби-»челленяки». І всьому цьому був зроблений зразу край. Я плакав, я болів усею душею, всім серцем сумував...» [11, с. 2]. Але батько був невблаганним. Своїм чіпким селянським розумом він добре розумів, що робить. Він ясно бачив мету, заради якої відривав сина від домівства, – освіта. Жив Юрко на квартирі вдови священика Ковача з Широкого. Була це надзвичайно бідна родина, а ще до того – голодний воєнний час, вдова разом із шістьма дітьми арендувала квар-

тиру, а Іван Станинець платив їй за утримання сина продуктами, які для неї були порятунком.

У виноградівській школі навчання проводилось угорською мовою. Станинець говорити нею не вмів, пояснень вчителів не розумів, хоч знав слова, знав читати і писати. Але життя, випробовуючи його, – вирваного з рідного села, з дому, переплантованого у місто, в нову школу, в іномовне середовище, в інтелігентну, хоч і бідну, та культурну сім'ю, – загартовувало хлопця. Він побачив зовсім інший світ, навчився елементарних правил культури поведінки: він побачив, «що маму треба цілувати в руку і в рот, коли ти йдеш до школи і вертаєшся додому; побував у кіно, в театрі, побачив, як жиють люди поза солом'яною стріхою...» [11, с. 3]. Відбувалося стрімке формування особистості, утверджувався власний погляд на світ і себе в ньому, набувався перший життєвий досвід. «Моя душа відкрилась, і все нове всисала в себе. Я почав жити подвійним життям. Не перестав я бути селянином, бо зразу, як тільки попадав додому, я кидався у те життя повною силою, повною «парою», ніби хтів надолужити все втрачене, але як тільки мене батько відвіз до Виноградова, я зачинав бути «студентом...» [Там само].

У базарні дні всяка Юркова наука відходила на задній план. Він біг на базар, заходив у двори, де звикли зупинятися возами його односельці, зустрічався з ними, радів їм, як рідним, і не розлучався з ними, аж поки ті не поверталися додому. «З яким болем дивився я, як віз зникає у куряві... ід' Глідковому млинові... Я їх супроводжував нераз далеко за місто, я сумував душею і заздрив їм, що вони ще сьогодні будуть удома, а я мушу тут оставатися» [11, с. 3-4].

Часто хлопчина не міг побороти себе і повертався додому разом із шардівськими возами. Дома зустрічав строгі докори батька і через кілька днів знову повертався до Виноградова. Та протягом навчального року таких пропусків назбиралося аж 252 години. Врятували від виключення тільки два мішки картоплі і ще якісь продукти, які дав батько вчителеві угорської мови, щоб той не провалив сина на іспиті при кінці року.

Як зазначає в «Автобіографії» Юрій Станинець, «студентське моє життя у Виноградові викресало мене таким, яким я є сьогодні» [11, с. 5]. Другий клас у горожанській школі Виноградова Юрій Станинець так і не закінчив: цьому перешкодили політичні події 1919 року. Виноградово підпало під окупацію румунів, а рідне село письменника відійшло чехам. Крім того, захворіла і померла мати, залишивши дрібних дітей на батька. Та перед самим Великоднем 1920 р. у Берегові відкрилася руська гімназія. Професор – монах Крайчик був у Нижньому Шарду, агітуючи батьків віддати своїх дітей на науку рідною мовою. І батько зразу ж записав Юрка до гімназії.

«– І писати, і читати, і все будуть там учити по-руськи? – питав я здивований. – Так, як я з вами говорю? – допитувався батька... До такої школи відчув я симпатію...» [10, с. 5]. По Великодню нове життя, нові люди – новий світ – зустрів Юрія Станинця в руській гімназії Берегова. «Там я ріс не тільки фізично, але й духовно. Там я дізнався, хто були мої діди-прадіди, звідки вони з'явилися на прекрасному Закарпатті, «чиї ми діти». Я тоді відчув себе сином великого українського народу, і я знав, що ціле життя буду йому служити, ким би я не став, куди б мене доля не кинула, які б обставини не склалися. Згодом мені прийшлося багато боротися, багато терпіти, багато енергії витратити

на те, щоб це моє переконання обороняти, хоч наставляв себе нераз на такі непезпеки, що грозили моїй екзистенції.

Та я витримав. Витримав то селянською консервативністю, яку гнути не можна, тільки ламати...» [10, с. 3-5]. На цей час припадають і перші друковані твори в молодіжному часописі «Наш рідний край» (народні пісні, казки, приповідки, описи звичаїв і т. п.), а стаття «Як відбуваються коляди в Нижньому Шарді» на конкурсі часопису отримала другу грошову премію. У збірнику «Народні оповідання про давнину» (Пряшів, 1926), упорядкованому, прокоментованому і виданому Корнієм Заклинським – викладачем української мови і вихователем Юрія Станинця, – вміщено фольклорний запис «Про Ракоція». У спогадах Юрія Станинця і професор Корній Заклинський, і професор Василь Пачовський – це дбайливі і вимогливі наставники. Так, звинувативши Юрка Станинця «в плагіаті», Корній Заклинський довго дорікав йому (хоч учень справді сам написав твір про найкращий день своїх вакацій), а потім «довго дивився застиглим поглядом на нього, сверлячи очима і помахуючи головою... А наступного разу похвалив: «Найкраще описав вид Берегова з гори Юрій Станинець. Він описав захід сонця. І це йому досить оригінальним способом вдалося...» [11, с. 12-15].

1926 року Юрій Станинець закінчив гімназію і по матурі мріяв поступити на філософський факультет Празького університету. Та матеріальні обставини перешкодили цьому. Тоді Юрій Іванович подав прохання про прийняття на роботу до Дирекції пошт в Кошицях, але відповіді довелося чекати досить довго. І в тому очікуванні було написано оповідання «Матурист» про бідного хлопця, якому вдалося закінчити гімназію, але він мучиться біля бідних батьків, бо не може влаштуватися на роботу. Рукопис оповідання загубився у секретаря Спілки молоді Копачова, якому Станинець дав перечитати твір. Згодом з Дирекції пошт прийшла негативна відповідь: «Нені мєста», – і тоді юнак записується заочно на юридичний факультет у Празі, але батько наполягає, щоб Юрко подався «на богословіє». Той не хоче і тікає до Чехії, щоб не бути на вступних випробуваннях. Місяць був він на екскурсії з угорською гімназією. Платили йому за те, що співав тенором у квартеті, який виступав у різних містах Чехії. Та батько був людиною одержимою: пішов на конкурс сам, а що єпископ Гебей дуже добре його знав, то й прийняв Юрка на навчання в духовну семінарію і без нього. І хоч Станинець не тратив надії стати «цивільом», все ж повернувся на науку, бо ж не міг спротивитися жагучому бажанню батька зробити з нього священика: «...Мої діти, – казав батько, – про мене най учаться на адвокатів, лікарів, най будуть і губернаторами, але я тебе посвятив на це, та мене послухай, сине... – благав батько, просив, молив. Ну, як було його не послухати. Так і визначилася моя життєва путь...» [11, с. 16].

Очевидно, на велике щастя Станинця, з першого року навчання наука видалася цікавою, захоплюючою. Тут викладали філософію, фундаментальну догму і все латинською мовою. Юрко захопився цими предметами, зразу став відмінником і визначив для себе: якщо він не зможе стати професором і вчителем свого народу, то буде його вихователем, просвітителем, будителем, як були колись Духнович, Павлович, Кралицький та інші. Він, послідовно дотримуючись своєї програми, взяв активну участь в роботі Першого з'їзду

народовецької молоді в Ужгороді в 1929 році, виступивши з патріотичною промовою на ньому від імені богословської молоді [12, с. 94].

Особливі почуття полонили серця молодих Миколаї Божук і Юрія Станинця. При випадковій зустрічі в Ужгороді вересневої неділі 1926 року на Юрка блиснули «каштанові очі дівочі». Сталося це так. Його товариш по гімназії Микола Мандзюк запросив його у гості до приємного товариства чотирьох дівчат-семінаристок на помешкання залізничника Івана Сподарика. Привітна господиня дому пригощала всіх білою кавою, солодкими тістечками і щедрими дарами осіннього саду. Йшла жвава бесіда, жартували, згадували різні історії, співали. Було цікаво, та найбільше зацікавила Юрка його сусідка Василина (Миколая Божук – літературний псевдонім). «Кругловиде, рожеве обличчя дівчини пашіло здоров'ям, молодістю і ще чимсь невловимим. А її очі... Вони чимсь незбагненним, якимсь таємничим світлом палали. Якась магнітна сила випромінювалась з тих очей. І зразу я запримітив, що вона знає про цю силу, але соромиться нею, тому так стримує її довгими віями, тому так несміливо дивиться на людей, ніби боїться, щоб когось не обпекти. Та якось несамохіть блиснули на мене її каштанові очі, і мені здалося, що лілією запахло від пелюсток її зіниць. Ті очі зразу мене «припекли», але тепер уже я багнув знати, що криється в душі, в серцю цього щебетливого, з дзвінким сміхом дівчати» [13, с. 1-2].

Найбільше полонив молодого священика Миколаїн спів. Її голос розлого виводив: «Верховино, світку ти наш...» Юркові здавалося, що Миколая на крилах пісні хоче високо-високо піднятися, кудись полетіти, посіяти піснею всю свою Верховину, де вона в селянській хаті народилась, де від мами і Тиси вчилась співати... Її усміхнене обличчя з піснею на устах випромінювало ледь вловиму тугу за чимось великим, гарним, незнаним. Через мить до дівочого альта приєднався чоловічий «филястий тенор», і вже пісня рвалась крізь відчинені вікна далеко поверх садових дерев – і належала вона тільки тому новому почуттю, яке, хоч і прагло в безкраї світи романтичні, та знаходило відгомін у серцях молодих людей.

Стосунки, що згодом складаються між ними, позначаться на долі й творчості обох. Того ж вечора, проводжаючи Василину до інтернату вузькою підзамковою вуличкою, Юрко хотів, щоб вулиця була ще вужчою, щоб «непомітно, ненароком торкнутись її бронзової руки» [14, с. 2], а коли під брамою розлучались, то на «до побачення» хлопець так хвацько потис її руку, що відчув, як тілом ніби пройшов електричний струм. Серце молодого отчика розпирало груди, голова йшла обертом, а руки горіли ще від «випадкового» доторку. І коли він вбіг у двометровий проріз, що був у правому крилі замку при вікні, і задивився на зоряне небо, то раптом відкрив на ньому дві нові зірки: вони стояли поруч, виморгуючи одна на одну. Хлопець міг поклястися, що дотепер їх не було. А очі з зірок помаленьку перейшли через баштові мури вправо і вп'ялись у той бік, де височів дівочий інтернат, немов хотіли знати: чи ще хтось помітив на небі дві нові зірки?..

»Давно це було. Писався тоді 1926 рік на чола календарів. Відбувались тайні зустрічі, перелітали листи, переповнені найшляхетніших поривів амурних, низались ідейні плани на будучність, усе було ніби передбачено, одного тільки я не знав тоді, бо де ж було знати, що гарне, мов рибка, щебетливе,

як синичка, воркітливе, як голубиця, дівчатко це будуча закарпатська Леся Українка...» [13, с. 2].

Юрій Станинець студіював у духовній семінарії, готуючись стати греко-католицьким священиком. Миколая Божук опановувала педагогічні науки, бажаючи бути вчителькою. Безперечно, життя майбутнього духівника не було аскетичним, та все ж надто розміреним, ущільненим, позбавленим особливих утіх. Тому часу на зустрічі було не так багато, та й зустрічі були не такими частими. Відповідно роздуми про життя, рефлексії на світ, слова про кохання перенеслися у листи, які молоді люди (часто потайки) передавали одне одному через знайомих. В архіві Юрія Станинця збереглося одинадцять по-мистецьки змережаних Миколаїних листів. У них вона пише про найбільші людські цінності, про своє розуміння життя, любові, щастя, шукає розради, поради і підтримки, сама розраджує, радить і підбадьорює, ділиться творчими знахідками, планами, просто надсилає свої вірші. І що цікаво: адже саме Станинець спричинився до її поетичного зросту, саме він, перечитуючи її листи до нього, що за своїм змістом і формою (навіть своїм вишуканим почерком) нагадували поезії в прозі, запропонував їй вилити свої почуття у формі вірша. І вона його послухала. І вже після перших позитивних відгуків на свою творчість, радість від яких не мала меж, Василина признається, що вірші в неї «вийшли з серця і душі. Кажете що добрі? Я думала, що то тільки забава, аж тепер бачу, що то справді добрий слід, бо оцінив то такий чоловік, котрий теж займаєся і розуміє їх!.. Приохочуєте мене? Дякую Вам! Ваші слова великим моїм скарбом стануть... Ох, то дорогоцінне для мене! Попадуть до глибини серця і викличуть щось буйного! Они дадуть мені ще більшої охоти! Дякую!» [15, с. 3]. Як бачимо, це були не просто взаємини двох закоханих сердець, це були стосунки однодумців, у яких, як у справжніх українців, вихованих у християнській моралі, першою абсолютною цінністю був Бог, другою – Батьківщина [16, с. 323]. Тож не дивно, що в листах до коханого Миколая пише: «Любов для свого народу є обов'язковою для мене, це не сміє пропасти і повинно практично виявитися...» [17, с. 4]; «Життя – то терниста дорога, через котру мусимо переходити... Є люди, котрим життя – то байдужість. Они з дня на день переживають і не думають на свої діла, не числяться з тими ділами, які зробили на користь другому, бо їх не мають, бо думають тільки на свої розкоші, як би веселіше день провести. То се які люди? Може такі, котрі життє своє жертвують для добра маси? Ні, це такі, котрі своє життє в кишені носять!..» [18, с. 4]; «...де неє того страждання, там не б'ється життє...» [19, с. 11]; «Знаєте, що мене б зробило щасливою? Бачити добрі овочі своєї праці, щоб та праця була корисна для других! А потім бути і жити біля такої душі, котрої ціль життя та сама, і так спільними силами працювати і працювати аж до смерти на користь нашого любимого народу!» [20, с. 2]. Та як несподівано доля звела їх, так несподівано й розлучила: вона, закінчивши семінарію і здобувши педагогічну освіту, пішла працювати вчителькою у сільські школи Закарпаття, а перед ним ще стояли довгі роки студій... Вона, тільки одним днем зазирнувши у 32 рік, відійде у вічність з надією, що її згадають... Він, переживши її майже втричі, щороку перед Різдвом (Миколая Божук народилася 3 січня, а померла 4 січня) згадуватиме свою Василину то етюдом-спогадом, то новелою, то статтею до газети... Мало що із написаного було опубліковано. Та це не має значення: писалося ж бо не для

друку, писалося ж бо з потреби душі. Згодом, перечитуючи її вже пожовклі від часу листи, старий священик повернеться у дні своєї молодості, першої великої любові. «Єдине, улюблене моє серденько! Я днесь знова одержала листа від Вас... Що буде зі мною, сама не знаю. Та, викликана Вами любов вже перейшла границю. Ви зайняли цілком моє серце. Коли б я мала крила.., полетіла б до Вас, упала б Вам до ніг, цілувала б їх, а потім обійняла б Вас і пригорнула б до своїх грудей, до свого розпаленого любов'ю серця...» [15, с. 3]. І через п'ятдесят років, дивлячись на її фотографію, Юра Станчук напише: «Вона Мавкою прилетіла в сад моєї молодості, обвеснувала його, квітів насадила й оберігала від заморозків.

Бо ті замріяні чорні очі полум'яні колись і мені світили.

Той ротик малиновими губками і мені соловейком щебетав пісні про любов.

Те поривисте серце, тужачи за щастям, і для мене билось...

О, чому ти, доле, тоді такою скупою, такою жорстокою була?..» [21, с. 1].

Тридцяті роки в пам'яті Юрія Станинця – згусток приємних і печальних спогадів про великі сподівання, великі надії, палке бажання творити, нести світові добро та про холодну байдужість і, навіть, ворожість світу зла. За цей період у його житті відбулося чимало знакових подій. По-перше, Станинець закінчив духовну семінарію, і 27 липня 1930 року єпископ Петро Гебей висвячує його на священика. І з 1 серпня цього ж року він призначений дочасним адміністратором до Углі Тячівського району. Замріяна полонина Менчул, чудовий праліс довкола неї та село, розкидане на кілометрів 20 від центру, в горах прямо оп'янили його своїми красотами. Верховина дала наснагу продовжити літературну працю, розпочату в гімназійній лавці. В основному писав на релігійні теми, статті поміщав у журналі «Благовісник пресвятого серця Христового». Публікації були успішними, відомо навіть, що монахи, які видавали журнал, запросили о. Юрія на редакторське крісло. Та хвороба (камінь у лівій нирці) не дозволила йому скористатися такою нагодою.

15 серпня 1930 р. Юрій Станинець одружується з Марґаретою Шелестай, вчителькою з Імстичева. Марґарета Шелестай народилася 29 квітня 1906 року в с. Дашковиця (тепер Мукачівського району) Іршавського району Закарпатської області в родині вчителя Олександра Андрійовича Шелестая. Закінчила в 1918 році 4 класи народної школи в Лозі, потім з 1918 до 1922 рік вчилася в горожанці м. Берегово, учительську семінарію закінчила в Ужгороді в 1927 році. «По отриманні атестата зрілості» працювала державною вчителькою в різних селах Закарпаття (Березник, Імстичево, Кушниця, Загаття, Угля, Салдобош, Вонігово, Шард, Горонда), починаючи з 1927 року аж до кінця 1946 року [22]. Слід зазначити, що о. Станинець неодноразово наголошував, що вчительська праця і платня п. Марґарети, а також відсутність дітей допомогли йому не перейматися сімейним побутом, а вільно присвятитися двом заняттям: працювати над моральним піднесенням закарпатського люду і максимум вільного часу присвятити літературній творчості.

З 1 жовтня до 31 грудня 1930 року Юрій Станинець відбував військову службу в армії Чехословаччини. Після її закінчення повертається до Углі Тячівського району. Працював в Углі чотири роки, потому о. Станинця переводять до Салдобоша (тепер Стеблівка Хустського району), де він активно включається в літературне та духовне життя краю, багато пише і публікує у світській та духовній періодиці. Крім того, з'явилася можливість користува-

тися послугами Хустської районної бібліотеки (адже від Салдобоша до Хуста легко було доїжджати): душевний голод тамувався читанням української та світової літератури. І як наслідок – тут були написані «У вагоні», «Новела», «Криваня», «Бабина осінь», «Нова шапка», більша частина роману «Сусіди». Музи цілковито полонили його – тільки в неділю і в свята відривався він від літературної праці для ведення Служби Божої. У 1936 році поряд із о. А. Волошином, о. Зореславом, В. Ґренджою-Донським та ін. стає автором «Альманаху підкарпатських українських письменників», виданого у Виноградові [23]. З 1 вересня 1937 року переходить на душпастирську працю до Вонігова Тячівського району. Пояснюється це тим, що у Салдобоші о. Станинець з паніматкою жили на старій священичій фарі: стіни будівлі були вогкі, у підвалі майже постійно стояла вода. Тож при першій нагоді він попросився знову у Вонігово на Тячівщину. Нова фара містилася в розкішному саду, збита з смерекового дерева, річка Теребля шепотіла за яких 60 метрів від будинку, розмовляючи з буйними лозовими корчами, з правого боку – дубовий ліс, а за ним непроглядні тячівські сади. Подвижницька літературна й духовна діяльність цього періоду сягають апогею. Дописується велике епічне полотно «Сусіди», публікуються новели й оповідання, публіцистичні, полемічні статті, гуртується нова генерація інтелігенції, набирає розмаху політичне життя Карпатської України. Юрій Станинець живе цим, живе утвердженням справедливости й на маленькому, донедавна забутому Богом і людьми, клаптику української землі, і на землі взагалі. Його життєвим переконанням стає свідоме й самовіддане служіння народу на духовній та літературній нивах. Ряд публікацій присвячує ситуації в СРСР, що проголошував себе перед людством майже земним раєм, де всі рівні й щасливі. В одній із них читаємо: «Та чи був рівний у чомусь товариш Лєнін з тими мільйонами товаришів, що вмерли з голоду в 1922 році в Росії? Чи були і чи суть рівними товариші, що управляють Росією тепер, з тими, що вимерзли на Соловках і в північних лісах при рабській роботі?..» [24, с. 119].

На час державотворчих змагань Карпатської України Юрій Станинець був уже зрілим письменником. Певно, посприяло цьому і знайомство та спілкування з Уласом Самчуком. «Наша зустріч і знайомство, – згадує Юрій Станинець, – були дуже прості. Одної неділі, здається 1931 року, я вийшов з літургії, зайшов у свою канцелярію, хотів там щось полагодити, доки дружина приготовляла обід. Раз відкриваються двері, заходять двоє молодих людей з великими рюкзаками за плечима, одягнених по-спортивному, з палицями в руках. Привіталися і кажуть, що мають велике прохання – продати їм літр квасного молока. Мене зразу ж вразило те, як чудово володіють вони українською мовою. Я запросив їх сісти та випитую: хто вони й звідки. Відповідають, що є туристами з Праги, зібралися на полонину Менчул. «Якщо ви, – кажу їм, – з Праги і так гарно говорите, то хто ви такі?..» [25, с. 8]. Так і познайомився о. Юрій з Уласом Самчуком, що відрекомендувався журналістом, і Миколою Бутовичем, великим малярем, якого назвав Самчук своїм старшим приятелем. На прохання Станинця гості залишилися пообідати, а згодом розійшлися вже як добрі знайомі, в яких збігаються думки на народ, політику, культурні й літературні справи. При тій розмові духівник згадав, що і сам пробує писати, і Самчук попросив показати щось із надрукованого. Прочитавши, він уважно подивився на Станинця і сказав:

«Слухайте, а ви пишіть. Ваш стиль прозраджує те, що ви повинні писати!» [Там само].

Наступна зустріч відбулася вже в Салдобоші через два роки, коли на обійстя священика знову завітало двоє туристів. Вони зустрілися вже як давні друзі, засиділися та загостилися довше, обговорили різні справи, обмінялися новинами. А тоді Улас Самчук запитав Юрія Станинця: «А ви пишете?» І той показав йому новелу «У вагоні». Вона захопила Самчука, і останній наполіг негайно ж відіслати її до Львова у «Вісник». Згодом новела була там надрукована, і звідти, з подачі того ж Уласа Самчука, потрапила в антологію української прози, що вийшла італійською мовою в Римі 1938 року. До речі, Закарпаття було представлене єдиним Юрієм Станинцем. У цьому ж році письменники зустрілись ще раз на вулицях Хуста. (У родині Станинців як реліквія зберігалася фотографія, зроблена в Хусті в цьому часі, на якій о. Юрій Станинець, відомий український письменник Улас Самчук та товариш Станинця, письменник Петро Міговк [25, с. 8]). Самчук розповів, що приїхав на довший час як прес-аташе паризького «Українського слова». Їм тоді було про що поговорити – будувалася молода Карпатська Україна. Станинець був обраний послом до Сойму, а Самчук готував статті-репортажі про панораму фантастичних подій на цьому загубленому в Карпатах клаптику землі, що перетворився в «Український Клондайк»: «Нікому навіть і не снилося, що Хуст може колись стати центром уваги мало не цілого світу й що його ім'я згадуватимуть щоденно всі пресові агенції на землі.

У ці чудові дні, що їх переживає наш народ, ми кожну хвилину зв'язані думкою з тим, що було, що є, що буде. Ми зв'язані з усім нашим народом на цілому світі, бо ми знаємо, що історія і наш народ зі своєї неймовірної висоти з острахом та радістю дивляться на нас... Ми віримо, й ми працюємо. І коли одного разу покличе нас історія на свій великий суд, Ви, українці цілого світу, будете свідчити й своїм п'ятдесятимільйонним голосом ствердите: народ України в Карпатах здав свій іспит. Хай живе Він вічно! Слава Йому!» [26, с. 1].

То був час великих надій і сподівань. І Самчук, і Станинець однаково переймалися духом творення Карпатоукраїнської держави, до того ж Самчук ще раніше, мешкаючи одне літо у братів Климпушів, «пройшов» шляхами творення Гуцульської республіки, чудово відтворивши ті події у своєму творі «Гуцульська республіка, або Гори говорять!» [27]. «В тридцятих роках, – згадує Станинець, – наш край зазнав небувалого піднесення. Слово «Україна» стало ніби еліксиром життя, надихало людей на самопожертву заради омріяної вільної Батьківщини, яка всім нам здавалася тоді досяжною. Людей різних віросповідань, різних партій, різного віку об'єднувало це магічне слово – «Україна». Люди – і молодь, і старші – віталися: «Слава Україні!» А пісні про січових стрільців, гімн «Ще не вмерла України»... були чи не найулюбленішими...» [28, с. 3].

Із спогадів о. Зореслава, капелана «Карпатської Січі» та поета, про той час: «Ми тоді горіли надіями, що буде Україна. У тім часі я написав щось 70-80 поезій, революційних і бойових. Ті всі події, ті всі надії – окрилювали. Знаєте, поет попадає в такий транс, із якого не може вирватися. Коли – все горить на папері. Натхнення, порив до писання...» [29, с. 29].

Про атмосферу державотворчих звитяг можна судити хоча б з одного мітингу, який відбувся за тиждень до виборів у Сойм у селі Вонігово на Тячів-

щині, де Станинця висунули депутатом від цього ж округу. Було йому тоді всього 32 роки. Він був схвильований довірою, що виявили йому, і тому хотів на мітингові якнайкраще висловити свої думки, ознайомити людей зі своєю програмою. У неділю після вечірної служби на майдані зібралося чимало небайдужих до подій людей. І Станинець почав: «Сей день (це були слова із утрені Великодня), єго же сотвори Господь, возрадуємся і возвеселимся і оні. В сей день радіємо і ми, як християни раділи воскресіню Христовому. Зараз воскресла наша держава – Карпатська Україна, в якій, з Божою поміччю, будемо самі ґаздувати...» [30, с. 3] Важко описати, що творилося на майдані після цих слів. Не було там жодного серця, в якому не відгукнулася б ідея вільної держави... Та всі ті поривання так болісно закінчилися у березні 1939 року.

Про щасливо-трагічні дні 1939-го зосталися старі фотознімки, болючі спогади та новела «Лист», написана в скорому часі після березневих подій. Автор розділив долю свого народу: зазнав тортур у тюрмі, переслідувань угорським і радянським режимами, та не озлобився до світу, можливо, тому, що був добрим священиком і жив за приписом законів – Божого і Людського. Як зазначає Іван Ребрик, «...в його творах годі шукати озлобленості до світу. Є добро і зло, любов і ненависть, радість і печаль. І є людина, яка хоче жити в цьому світі за законами честі і справедливості...» [31, с. 5]. А сам Юрій Іванович пізніше у щоденниках зізнається: «Я остався разом з моїм народом, приймаючи удари напасника, але не відступаючись. Я разом з кращими синами мого народу пішов у закарпатський Дахау – Ковнер, щоб перенести всі страхіття й муки цеї катівні, щоб ще раз освятити кров'ю свою землю...» [32, с. 9].

У 1944 році воєнні дії Вонігова не зачепили, хоч річка Теребля розділяла дві армії. Правда, була одна ніч, яку панотець і паніматка пересиділи в саду в землянці. Снаряди летіли через них, але, на щастя, ні один не влучив у село. А Червона армія перепинила ворога на головній дорозі до мосту через Тереблю, який веде з Тячева до Буштина. Таким чином, наступ на село не відбувся. Але на початку 1945 року з Ужгорода прийшло розпорядження, що православні мають право перебрати церкву від греко-католиків і там, де мають свого священика і є їх одна чверть від уніатів. Така ситуація була у Вонігові. І дійсно, якогось дня перед Великоднем після обіду, о. Юрій якраз був у саду, підходить до нього міліціонер з одним членом сільради і куратором православної церкви. Вони вимагали ключі від церкви. На те підходить і член греко-католицької громади, сусід Цех Василь. Станинець сказав, що ключів від церкви не має, вони давно вже зберігаються в куратора. Тоді міліціонер зажадав розв'язки конфлікту аж у Тячеві. Та до того не дійшло: Василь Цех залагодив справу. Наступного дня о. Юрій Станинець виїхав у рідне село Нижній Шард, залишивши дружину-вчительку докінчити навчальний рік. А по закінченні науки – усе вчительське добро було погружено на вози і силами шовгора Василя і кількох родаків доставлено на обійстя Івана Станинця. Починалася брутальна ліквідація греко-католицької церкви. Про ці події знаходимо спогади о. Севастіяна (Зореслава): «Історія свідчить, що куди тільки засягнула Москва, її самодержавці, як білі, так і червоні, завжди силою винищували Греко-католицьку Церкву, вважаючи її єпархію та вірників «зрадниками святого православія», а служителі московської Православної Церкви виконували для них службу шпіонів і донощиків. Ко-

ли тільки московська брутальна сила знищила Греко-католицьку Церкву на тому чи іншому терені, московські церковні служителі ликували над таким насильством і єхидно славословили його. Мовляв, вірні Греко-католицької Церкви після довгих віків «гарячих прагнень і змагань» вирвалися з-під «панського ярма» та «добровільно возз'єдналися з матірною Російською Православною Церквою». Таке ликування лунало колись на Волині (1790 р.), на Холмщині і Підляшші (1875 р.), а після Другої світової війни подібне сталось на західних землях України, у Галичині (1946 р.) та в Карпатській Україні (1949 р.)...» [33, с. 12]. Саме життя поставило перед священиком Юрієм Станинцем проблему зречення віри. Свій вибір він зробив давно. Починаючи з 1933-го і далі розмірковував панотець над питанням відданості греко-католицькій церкві. Так, у «Благовісниках пресвятого серця Христового» він публікує низку статей [34], серед яких і стаття «За дочасне життя не дав вічного» [35, с. 126-127]. У ній він наводить приклад англійського канцлера Тома Мора і єпископа Івана Фішера, яких було проголошено в Римі перед цілим світом святими за те, що залишилися вірними своїй вірі. Англійський король Генріх VIII, будучи одруженим греко-католиком, закохався у світську дамочку, задля якої прогнав дружину і п'ятьох дітей. Він зажадав, щоб римський престол визнав його перший шлюб неважливим, тоді зможе повінчатися з коханкою. Та закон Божий однаковий для всіх: чи ти цар, чи ти останній жебрак. Тоді Генріх зрікся Римського Престола і проголосив себе головою Англійської церкви, а всіх вірних – єпископів, священиків, звичайних людей, хто не хотів зректися католицької віри, дав скарати на смерть. «І ми живемо в таких часах, – підсумовує Станинець, – коли наші жони, діти, друзі чи хтось інший часто наговорюють нас, щоб ми відступили від нашої віри, але скажім їм так, як сказав колись Томас Мор, що вічність не продається за коротеньке вигідне життя, бо воно минеться, як рання роса, а діло, зроблене для Бога, буде вічно...» [35, с. 127]. Безперечно, в такій ситуації багато залежало від священика: чи була його позиція несхитна? Чи мав він достатньо авторитету серед пастви? Чи усвідомлював він відповідальність моменту?

І отця Севастіяна Сабола-Зореслава особливо турбує життя церкви у цьому світі політичних ігор, інтриг, блазнювання, блуду. У жовтні 1935 року в «Українському слові» він публікує велику статтю «Паленіємо від сорому», де зокрема пише: «Чи не буде ганьбою для цілого підкарпатського духовенства, коли задля підлої руїнницької роботи кількох священиків маса свідомого народу обернеться проти духовенства або й покине Церкву? Днесь хіба вже тільки сліпий не бачить, що український освідомлюючий рух розвинувся вповні, і спинити його вже не дасться нічим. А коли наше духовенство далі схоче йти своєю дотеперішньою дорогою, то можна сподіватися дуже великої катастрофи Греко-католицької Церкви на Підкарпатській Русі. Але історія незатерто запише, що поштовхом і причиною тої катастрофи були самі греко-католицькі священики, що не сповняли належно свого обов'язку яко душпастирі і громадяни – сини свого народу.

Рішається химерна загадка: або стати одверто при свойому українському народу, шануючи його мову й національну свідомість, або самим пропасти, лишаючи Богом повірений нам нарід на поталу ворогам Церкви. Або – або.

Гірко писати ці слова на адресу греко-католицьких священиків і бодай би

їх ніколи не треба було писати, але коли бачиться, що священство по таких довгих літах ще не зорієнтувалося й далі сліпо йде до пропасти, лишаючи свої вівці над другою пропастю, то це болить до крови, й болить кожного, кому добро церкви й народу лежить на серці. Нехай ці слова будуть громом, що спам'ятав би заспаних, нехай будуть блискавкою, що осліпить очі засліпленим, доки ще не запізно.

Вже час почати поважно дивитися на обставини народної праці й не записувати свого імени ганьбою в історії відродження українського народу на Підкарпаттю» [36, с. 1].

Священик Юрій Станинець вважав, що рука, яка «добровільно написала заяву про зречення рідної віри», цинічно поглумилася над силою Святого Духа, одним розчерком пера дала розправитися сучасним модерним інквізиторам з рукоположеною єпископом печаттю. Зрозуміло, що тягатися з владою простому священику було не під силу, але й коритися їй не дозволяло сумління. Тому рішення повернутися в рідне село виявилося найбільш пийнятним.

По переселенню в Нижній Шард Марґарету Станинець було призначено завідувачкою початкової школи. Життя Юрія Івановича наповнюється новим змістом. Найперше він не просився на нову парафію, а «попував» батькові, правив святу Літургію, а батько дякував йому за це. Крім того, він допомагав дружині вести документацію школи, організував у селі хату-читальню. І хоч очолював її Василь Кляп, проте читав лекції, проводив літературно-мистецькі вечори, вів курси садівників-любителів, редагував стінну газету (до речі, була визнана найкращою в Іршавському районі), регулярно відносив в Іршаву місячні звіти тощо саме Станинець. Тоді блиснула й іскра до літературної праці: народилось оповідання «Загублені діти». Та, на жаль, на тому й закінчилося його творче піднесення...

29 березня 1946 року в с. Горонда Мукачівського району померла теща Юрія Станинця Анна Шелестай. Тесть Олександр Андрійович, вчитель-пенсіонер, залишився сам, тому Станинці змушені були переселитися до нього. Марґарету зразу призначили на роботу в школу, а о. Юрій ще протягом травня обслуговував с. Гайдош і с. Кібляри. На початку червня у зв'язку з переїздом у Горонду залишив службу і аж з осені почав правити в селах Жнятино, Гать, Мале та Велике Грушово. «І хоч ми опинилися під стріхою над головою, – бідкався Ю. Станинець у одному з листів до І. Ребрика, – я втратив ґрунт під ногами. Гнітила рівнина з яругами та болотами, бо моя душа тужила за горами, лісами, кришталевими потічками та розкішними садами Тячівщини, в яких мої музи так чарівно всміхались колись...» [37, с. 4].

Тільки з 1 січня 1954 року Станинця призначають священиком в с. Лалово, яке з Верхнім Коропцем, Березинкою, Зубівкою та Софією він обслуговував аж до 31 грудня 1963 року, доїжджаючи щоразу з Горонди. З цього дня панотець змушений був піти на пенсію через хворобу нирок. Ще в 1949 році відомий хірург О. Фединець виоперував (4,5 години тривала операція) з лівої нирки досить великий і гострий камінь, який викликав страшезно болючі приступи, особливо коли трохи протрясеться на возі по кам'янистих дорогах. З того часу з'явився новий камінь і перенести подібну операцію Юрій Іванович більше не наважувався.

Життя тягнулося пісне й одноманітне. Перо до рук не бралося, оскільки закарпатська письменницька «еліта» грубо викинула Юрія Станинця з літератури тільки через те, що він священик. Про це з болем згадує Юрій Іванович в «Автобіографії» [30, с. 35].

Хто і які відшукає слова, щоб втішити переповнене до щенту гіркотою серце? Люба, вірна дружина... Абсольвентка Ужгородської вчительської семінарії Марґарета Шелестай, делікатна панночка, душевно доповнювала особистість богослова Юрія Станинця. Пані Марґарета вчителювала при чехах, при мадярах, маючи добру освіту, висококультурне оточення її чоловіка. Її величезний вчительський досвід виявився непотрібним тільки для «руських». Хіба може вчити юних піонерів паніматка? У 1947 р. її звільнили з роботи, «щоб вона евентуально, – як сказав завідувач районного відділу освіти, – не заразила учнів попівщиною...» [38, с. 4]. Вона це з гіркотою згадувала аж до відходу у вічність... Турбувало п. Марґарету й те, що в школах не вивчався Закон Божий – міцна підвалина законів світських, і що наше теперішнє беззаконня – це породження насильницького адміністрування тоталітаризму. «Витайте в нас!» – говорила привітно паніматка кожного разу, коли ми навідували родину Станинців. І переходила на угорську мову, думаючи, що з гостями годиться розмовляти саме нею, проте це не заважало покійному Юрію Станинцю бути людиною української орієнтації, великим українським закарпатським письменником. Паніматка М. Станинець померла влітку 1993 р. і похована в фамільному гробівці на цвинтарі села Нижній Шард, що на Іршавщині, звідки й її вінчаний муж.

Усі, хто знав пані Марґарету, були вражені чутливістю й привітністю цієї дивовижної жінки. 63 роки подружнього життя суджені далеко не кожному. Таку ласку в Бога треба заслужити... І в мерехтінні похоронних свічок над пишними хлібами-парастасами о. Юрію Станинцю, певно, уявлявся пишний луг з розквітлими невістульками в околицях Углі, а на тій луці молода вчителька Марґарета... І вишиті рушники-отиранники – робота її рук – в осиротілій господі... Натхненник, порадник, перший читач і критик. Коли ж у видавництві «Карпати» вийшла книжка вибраної прози «Юра Чорний», то збентежена, сидячи поруч із помолоділим від щастя (а за кілька хвилин перед тим – змарнілим, виснаженим хворобою, готовим до смерті) автором, голубила старечими руками сигнальний примірник і втирала радісні сльози із майже незрячих очей. Паніматка розділила з о. Юрієм гірку чашу життєвих і творчих негараздів повоєнної доби, розуміла його тугу і печаль, радість і щастя, до останніх днів своїх була його ангелом-хоронителем...

А ще були вірні друзі – Петро Міговк, передчасну смерть якого переживав болюче, та Олександр Сливка, який жив у Хусті... Станинець, Міговк, Сливка... Три різні біографії, три схожі мистецькі долі... Постійне спілкування, активне збирання матеріалів про Марка Бараболю, Миколаю Божук, в'язнів Ковнера і т. д. і т. п., щира радість з приводу найменшої публікації – підтримували всіх трьох. А ще вражає величезна кількість листів, написаних одне одному. Листи... Про них годилося б написати окреме дослідження... У них – всі нереалізовані потенції. Часто писалось ніби й про буденні справи... Але яким стилем! З якою любов'ю і ніжністю! Скільки в них тепла і взаєморозуміння! Кожний лист до Олександра Сливки, кажім, обов'язково починався

словами: «Сила істини, хорони Тебе на всіх порогах життєвих!» Сливка ж до Станинця звертався виключно як до священика на «Ви» – «Отче Юрію!» Поміж сільські новини, сейрічні врожаї, «свинське ґаздівство», болячки і ліки – обов'язково розлогі абзаци про літературу – чужу і свою: «За бібліографічні дані О. Маркуша, А. Ворона та Твої – дякую...» [39, с. 5], «Але я був і є сином не тільки моїх батьків, але й сином мого народу... Кредом тут у мене було: ні за яких обставин не збочити на дорогу зради мого народу, і тоді, коли за це прийшлось терпіти, бути пониженим, пройти катівнею «Ковнера», а згодом воєнний трибунал у Кошицях. І все то тільки за те, що був некомпромісний, коли йшло діло про невідступність з дороги за принципом нашого народного генія Тараса Шевченка...» [40, с. 6].

Тільки в 1991 році побачила світ книжка прози Юрія Станинця «Юра Чорний» [41]. Вона достойно виконала свою місію: 25 лютого 1993 року правління Спілки письменників України (Закарпатська організація) одноголосно прийняла Юрія Станинця в свої члени [42, с. 1]. Процес затвердження такого рішення в Києві тягнувся аж до початку 1994 року.

Юрію Івановичу йшов 88-ий рік...

За всі минулі роки ніхто не відзначав (як то у нас звикло бувати – з театральною помпезністю) ювілеїв о. Юрія Станинця чи річниць його літературної діяльності, ніхто не присуджував престижних літературних премій, не видавав масовими тиражами його творів, та знали, любили й шанували його всі, хто не байдужий до минулого, сьогодення та будуччини Карпатської України.

Згадує Петро Мідянка: «Десять літ тому в Горонді він ще нам читав напам'ять свій етюд «В осінньому саду». То був справді сад на старому осідку Шелестаїв з маленькою сушаркою в глибині, сизими ренклодами, запахущою ізабеллою. Ми ще лиш відкривали для себе материк добірної Станинцевої прози, тоді суворо переслідуваної. Маестро читав – і ті поетичні слова вищої проби возносилися в ефір і витали над садом....

Юрій Станинець прийшов до читача з перевиданою книжкою «Юра Чорний», книжкою, яку годилося б нам усім не тільки прочитати, але й знати. Чому знати? А тому, що жодні графоманські «Русини» не годні прирівнятися до краси Станинцевого тексту. Годі шукати більшого русинства, ніж воно є в цій повісті...

О ні, далеко ще не надолужили ми більше як п'ятдесятирічне мовчання про Юрія Станинця, який відійшов од нас на закарпатське небо, тільки переступивши поріг Спілки письменників, стаючи на поріг безсмертя.

До Станинця я любив приїжджати зі свого підполонинського Широкого Лугу, зі Станинцем листувався й сперечався, сперечався навіть за кілька місяців до його кончини. Священик великодушно прощав, бо Ісус вчив прощати. Вибачав він також численним ворогам своїм, котрих за довге життя було немало.

Станинець, як і герой його повісті Юра Чорний, був бездітний. В одному з листів він писав: «За життя я обслуговував 34 села, і всюди стрічав Юрів Чорних. Не за прізвищами, а чорною долею були чорні. А він, їхній тип, у мене. Навіть прототип...»

Я не потрапив на похорон о. Станинця. А довідавшись випадково, втратив міру чуття, розпитав про деталі...

«Ваше благородіє, хто покійник?» – «Мужик, – відповів з коня жандарм,

– та чин на ньому генеральський!» (з кіносценарію Івана Драча та Івана Миколайчука «Київська фантазія на тему дикої троянди шипшини»).

По-європейськи виховане Закарпаття в квітневі дні 1994 року ховало історичну особистість – священика і письменника Юрія Станинця, що спочив у Горонді під Мукачевом. На пальцях однієї руки можна було порахувати там закарпатську інтелігенцію...

Що найжахливіше – на похороні Станинця не було великих промов. Національно незаанґажовані душпастирі сказали те, що знали й могли сказати. Яка іронія долі!.. Надгробна проповідь, котру власноручно писав собі Станинець, на час похорону загубилася й не звучала на ньому. Вона була для живих, для тих вірників, котрі за тяжких обставин відроджують нашу історичну віру і над труною того, хто за віру страждав і був переслідуваний тривалий час. Загубилася ціла папка, приготована заздалегідь з телеграмами про смерть, в які тільки треба було вписати дату похорон, з ходом похорону, з прощальним відклоненням від рідних і близьких, з останнім бажанням поховати у священицьких ризах... Про це дбали, і добре дбали...

На весіллі Юри Чорного було рожеве севлюське вино. На поминках Юрія Станинця було вино з його розкішного виноградника. Стара, розкішна і випещена лоза, розгалузилась врожайними пагонами християнської моралі на південних схилах Карпат у винограднику, насадженому Богом і Божим слугою Юрієм Станинцем...» [43, с. 12].

Осінь... Найбільше Станинець любив осінь...

Народився він в ту пору, коли поди вже вгиналися під тягарем вимолоченого хліба, сади пахли дозрілими фруктами і виноградом, обороги височіли, наповнені буйними травами.

Осінь його заставила сідати за письмовий стіл, братися за перо, вона наливала в його душу нектар творення. Все, що є в нього кращого, написане в цю пору. Пташки відлітали в теплі краї, діти сідали за парти до наук, а він – за стіл, бо душа наповнювалась новим урожаєм. Весну і літо любив теж. Без них не було б плодоносної осені. Але це інша любов, вони мають свої неповторні принади. «Перші бруньки на деревах, сині очка рясту на узліссі, отари підсніжників, сад у хмарі цвіту яблуневого... Тільки б цвіт з дерев так скоро не опадав. А ще до того, щоб не падав у зливу, весняної бурі. Земля встелена сніжними пелюстками цвіту, а повінь мете мокрими мітлами в каламуть років. Як дивитися на білу смерть пелюсток? Так уквітчували синяву неба, і так нагло осипалися в болото... Хоч і полишили зав'язь... А з нею і надію – цвітіння було немарним...» [44, с. 5].

Помер Ю. І. Станинець 11 квітня 1994 року в Горонді. Похований у рідному селі Нижньому Шарду на Іршавщині. Майже всі обласні газети з глибоким сумом повідомили цю звістку, вмістивши пропам'ятні статті і некрологи. Та найболючіші слова, очевидно, написав Петро Скунць:

«Помер Юрій Станинець. А ми зосталися. Та чи варто нам зоставатися? Адже коли він був письменником, то нинішній лауреат відшив його з боязні – а раптом буде він, а не я. Потім його била доля – а може, й за це...» [45].

«А Спілка письменників навіть слова не сказала. Вона просувала в письменники людей, котрі нищили цього чоловіка, чоловіка, котрий не відрікся ні від Бога, ні від людей, ні від тих, котрі його нищили.

Він стоїть вище над нами, продажними, на багато щаблів, і коли він не зрікся за стільки літ душевної свободи – вона наша...» [46, с. 8].

Саме поет Петро Скунць прекрасно визначив значення постаті Юрія Станинця для української літератури:

...Чи відшукаємо, чого шукаємо
в житті жорстокому, де зроду ми
бували левами, були й шакалами,
були й коняками, та не людьми.
А що зостанеться? А хто зостанеться?
Чи правда змовчана? Чи зле письмо..?
Уже здавалося – немає Станинця...
Тепер не знаємо, чи ми єсьмо [47, с. 482].

Сподіваємося, що «єсьмо». Останніми роками у Нижньому Шарду стараннями вчителів та учнів місцевої дев'ятирічки (директор ЗОШ І-ІІ ст. Наталія Половка) пам'ять про їхнього земляка живе: у школі відкрито музей письменника, щорічно у квітні проводяться «Станинцеві читання», впорядковано фамільний гробівець Станинців, сільський священик о. Іван Костак подбав про постійний догляд за могилами, порушено питання про присвоєння школі імені їхнього славного земляка.

Тож, життя триває...

Література

1. Архів Юрія Станинця складає 36 об'ємних папок і є власністю Івана Ребрика за заповітом письменника.
2. Ф. П. Юра Станчук: Подарунок. – Літературна неділя, 1942. – Р. ІІ. – Ч. 6. – 22 березня. – С. 52.
3. В. Х. Пару слов до критики Ф. П. на зборничок оповідань Юри Станчука «Подарунок». – Літературна неділя, 1942. – Р. ІІ. Ч. 7. – 5 квітня. – С. 60.
4. И. Л. Нові книжки: Юрій Станинець: Юра Чорний / Повість. – Літературна неділя, 1944. – Р. IV. – Ч. 3. – 1 лют. – С. 35-36.
5. Мідянка П. Дев'яносто полум'яних літ Юрія Станинця // Фест, 1996. – 12-18 вересня. – С. 12.
6. Станинець Ю. Автобіографія. – Рукопис, 1964. – 46 с.
7. Поп В. С. Матеріали конференції, присвяченої 20-річчю УжДУ. – Ужгород, 1965. – 82 с.
8. Поп В. С. Автореф. дис. ... кандидата філологічних наук / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1963. – 20 с.
9. Станинець Ю. Автобіографія. Нарис. Рукопис, 1985. – 35 с.
10. Станинець Ю. Автобіографія. – Рукопис, 1954. – 40 с.
11. Станинець Ю. Автобіографія. – Рукопис, 1964. – 46 с.
12. Перший з'їзд народовецької молоді Підкарпатської Русі в 1929 р. – Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 89-95.
13. Станинець Ю. Ти, недоспівана пісне...: До 30-річчя від дня смерті Миколаї Божук. – 24 листопада, 1967. – З архіву п-ка.
14. Юра Станчук. Недоцвіла квітка. – Рукопис, 1966 – 27 серпня. – 3 с.

15. Божук Миколая. Лист до Ю. Станинця 8 червня 1927 р. – 6 с.
16. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник за ред. Л. В. Сохань. – К. , 1996. – 792 с.
17. Божук Миколая. Лист до Ю. Станинця 4 вересня 1926 р. – 8 с.
18. Божук Миколая. Лист до Ю. Станинця 1 січня 1927 р. – 4 с.
19. Божук Миколая. Лист до Ю. Станинця 10 квітня 1927 р. – 12 с.
20. Божук Миколая. Лист до Ю. Станинця 18 квітня 1927 р. – 8 с.
21. Юра Станчук. Дивлячись на її фотографію. Етюд. – Рукопис, 1974. – 12 червня. – 1 с.
22. Станинець М. Автобіографія. – 25 листопада 1946 р. – 3 с.
23. Альманах підкарпатських українських письменників. – Севлюш, 1936. – 184 с.
24. о. Ю. Станинець. Куда зайшов світ без Бога? // Благовісник пресвятого серця Христового. – Річник XIV. – Ч. 8, серпень. – С. 117-120.
25. о. Юрій Станинець. Вогонь любові до народу // Срібна земля, 1992. – 13 жовтня. – С. 7.
26. Самчук Улас. Вісті з Карпатської України / Передова стаття. – Нова свобода. – 1939. – 10 лютого. – С. 1.
27. Самчук Улас. Гори говорять! – Ужгород: Ґражда–Карпати, 1996. – 270 с.
28. Станинець Ю. Ми дочекалися цього дня // Карпатська Україна, 1992. – 19 березня. – С. 3.
29. Ребрик І. «Ми горіли Україною». Інтерв'ю з о. Степаном-Севастіяном Саболом (Зореславом) ЧСВВ // Дукля, 1991. – № 1. – С. 27-36.
30. Станинець Ю. Автобіографія. Нарис. Рукопис, 1985. – 35 с.
31. Ребрик І. За законами честі / Карпатська Україна. – 1992. – 24 лютого. – С. 3.
32. Станинець Ю. Записки, 1992. – Травень. – 12 с.
33. о. Севастіян Сабол, ЧСВВ. Голгота греко-католицької церкви в Чехословаччині. – Торонто–Рим, 1978. – 352 с.
34. о. Ю. Станинець. «Слава Ісусу Христу!» – Благовісник пресвятого серця Христового. – Річник XIII. – Ч. 9, вересень – С. 129-133.
35. За дочасне життя не дав вічного. [Юрій Станинець]. – Річник XV, число № 8, 1935. – С. 126-127.
36. Гомоннай В. Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження // Срібна Земля. – 1994. – 12 березня. – С. 3.
37. Лист до І. Ребрика від 15 грудня 1988 р. – 10 с.
38. Лист до І. Ребрика від 20 березня 1989 р. – 12 с.
39. Лист до О. Сливки, 17.09.1987 р., Горонда. – 8 с.
40. Лист до О. Сливки, 17.11.1988 р., Горонда. – 6 с.
41. Станинець Ю. Юра Чорний, Ужгород: Карпати, 1991. – 264 с.
42. Вовчок В. Лист до Ю. Станинця від 25 лютого 1993 р. – 1 с.
43. Мідянка П. Дев'яносто полум'яних літ Юрія Станинця // Фест, 1996. – 12-18 вересня. – С. 12.
44. Ребрик І. «Як дивитися на білу смерть пелюсток!..» // Ю. Станинець. Юра Чорний. – Ужгород, 1991. – С. 5-11.
45. Натяк на І. М. Чендея.
46. Скунць П. Юрій Станинець // Карпатська Україна, 1994. – 21 квітня. – С. 8.
47. Скунць П. Юрій Станинець // Один. – Ужгород: Ґражда, 1997. – С. 654.

Гляньмо критичним оком

(Замітка до полеміки двох однодумців)

Хоч спосіб обміну поглядами, який обрали Микола Мушинка і Юрій Бача на сторінках журналу «Дукля» (№ 5/2013, № 2/2014) мені невластивий, однак не можу мовчки обійти і не зреагувати на деякі ними порушені питання. Особливо здивувало мене ставлення Миколи Мушинки до русинства в Словаччині.

Посилаючись на дані перепису населення, Микола Мушинка пише: «Я, як науковець, не можу твердити, що русинської національності нема, коли понад тридцять тисяч людей без будь-якого примусу голосяться до русинської національності. Не можу заперечувати існування русинської мови, коли цю мову визнало понад п'ятдесят тисяч людей своєю рідною, а нею видаються книги, газети, журнали, ведуться передачі по радіо, телебаченні». І «заснування русинських шкіл, в яких учні будуть вивчати історію, культуру і мову свого народу на основі азбуки», він вважає позитивним явищем», однак попереджає, що його позиція відноситься тільки до русинів-українців Словаччини, а не до інших країн, головним чином, не до Закарпатської України.

Як відомо, питанням русинства за останні десятиліття було присвячено немало наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, на яких визначалась позиція української і русинської (маґочівської) сторони до основного питання: чи русини Карпатського регіону (Польщі, Словаччини, Закарпатської України, Румунії і Воєводини) є складовою частиною української нації, або вона є окремим народом. Унаслідок протилежних поглядів і головним чином політичних інтересів доходить до розмежування діячів культури нашого населення по різні сторони барикади. Якщо частина населення ще й нині живе в атмосфері двоїстості, то науковець, який вболіває за долю свого народу, повинен бути стійким у принципових питаннях і не може байдуже ставитись до різних підступних дій противників українства.

Можна погодитись з Миколою Мушинкою в питанні політичного русинства, яке він, разом з іншими дослідниками, вважає вкрай негативним явищем в українському національному питанні, що виникло на початку дев'яностих років (додамо – найтемніших років XX століття в історії нашої національності). В Закарпатті з ініціативи місцевих і чужих антиукраїнських сил, а згодом поширилось і в сусідні країни. Але Мушинка призабув згадати те основне, що іноземним апологетом і пропагандистом політичного русинства став Павло Роберт Маґочі, який у той час і в чиїхось політичних інтересах створив у Пряшеві постійну базу деукраїнізації і відродження русинства в Карпатському регіоні. Ще під час науково-дослідного відрядження у 1969 р. в Чехословаччині (Прага, Пряшів) він зав'язав дружні стосунки з багатьма викладачами і діячами української культури. Різними послугами (виданням книжок за кордоном, участю на міжнародних конференціях, стажуванням у Торонтському університеті, допомогою при заснуванні Музею Е. Варгола в Меджилабірцях та ін.) Маґочі поступово привертав на свій бік багатьох інтелектуалів, яких у 90-х роках залучав до агіткампанії за відродження русинства в Карпатському регіоні. Подібними методами він поступав і в інших сусідніх зі Словаччиною країнах, у яких в 1990 році під його керівництвом були засновані русинські організації.

Новостворена «Русинська оброда», що виникла у Меджилабірцях, у своїй програмі деукраїнізації декларувала кодифікацію русинської літературної мови, заснування Інституту русинської мови і культури, видавання преси і іншої друкованої продукції, русинського театру, музею, русинських редакцій Словацького радіо та телебачення. Звичайно, не оминула й потребу заснування русинських шкіл та повернення до русинської традиції греко-католицької церкви. Після розгорнутої агіткампанії в країнах

Карпатського регіону в березні 1991 року відбувся у Меджилабірцях Перший світовий конгрес русинів, у якому взяли ретельно підібрані представники русинства з України, Чехословаччини, Польщі, Югославії та Сполучених Штатів Америки. Конгрес проголосив себе «інтернаціональним комітетом» окремого русинського народу. П. Р. Маґочі прямо ставив своїм активістам завдання: «... в найменьшім холем народницьком вопросі прешовский регіон, так як і другы области середной і выходной Европы, мусит ся вернути назад і «воювати» з проблемами, якы ту были в половині XX-го сторічча. Тоты ся мусят вырішыти в першім ряді, а то скорше, як прийде XXI сторічча». Вартий уваги і той факт, що через тиждень після конгресу проходить в Чехословаччині перепис населення, в якому русини без будь-якого примусу могли визначити свою національність.

В атмосфері тодішньої політичної і громадської розгубленості, конфесійної і етнічної гризні між протилежно настроєними групами людей нелегко було знайти дорогу до взаєморозуміння. Репресовані попереднім режимом і революційно настроєні Микола Мушинка і Юрій Бача, які ввійшли у перебудовний процес Чехословаччини й виступили на культурно-політичну арену, вірили в можливість об'єднання прихильників проукраїнської і прорусинської орієнтацій шляхом прийняття спільного двоєдиного етноніму «русин-українець». У той переломний і хаотичний час мало хто з тодішніх працівників духовної культури (КСУТ-у, церкви, школи, видавництв, музею, театру, радіомовлення, телебачення та ін.) сумнівався в хибності такого почину. Їх проект на перейменування русинів (руснаків) і українців на спільну єдину національність знайшов підтримку і в делегатів останнього з'їзду Культурного союзу українських трудящих, яким перейменували цю народну інституцію на Союз русинів-українців Словацької Республіки (СРУСР).

Назва «русин-українець» у той час уже стала анахронізмом для визначення етнічності і не могла бути офіційно визнаною державними органами Словаччини. Натомість власті визнали русинів етнічним суб'єктом і таким чином розділили досі єдину національність на русинів і українців. І тоді виявилось, як кажуть у народі, двох слів до купи не зв'яжеш! Як показав час, Микола Мушинка і Юрій Бача зробили велику хибу. Нове означення місцевого населення не сприяло взаєморозумінню і об'єднанню протилежних таборів, як вони сподівались, а загальмувало подальше творення української культури, літературної мови та формування української національної ідентичності. Разом з іншими чинниками сприяло занепаду українства – спочатку роздвоєнню інститутів духовної культури, а згодом їх поступової ліквідації. Пропонована Мушинкою дорога до рішення українського національного питання в Словаччині веде до несформованості і несконсолідованості нашого етносу, який вже чверть століття перебуває у перманентній кризі. Ця дорога веде в нікуди – не до дружно вперед, а до дружно назад, до поступового заникнення.

На жаль, і керівництво Союзу русинів-українців Словацької Республіки було нездатне мислити стратегічно і індуктивно-аналітично розглядати руйнівні дев'яності роки, об'єднувати всі прошарки української інтелігенції від сільських священиків до єпископів, педагогів від дитсадків до вузів, працівників сільських, окружних і крайових рад, депутатів парламенту і високопосадовців у центральних органах державної влади аж до працівників науки, і виробити стратегічний план для поступового виходу з кризи. Його політика визначається примиренством до наболілих проблем та суспільною байдужістю. Вся діяльність СРУСР з кожним роком занепадає і обмежується організуванням «акцій» – фестивальних і ювілейних.

Хочеться вірити, що Наукове товариство Шевченка (НТШ) і Асоціація україністів Словаччини (АУС), очолювані М. Мушинкою і Ю. Бачею, нарешті задумаються над вищеназваними проблемами нашого сьогодення і разом з керівництвом СРУСР зроблять хоч би перший крок до українського національного оживлення в рідному краю.

Іван ВАНАТ

Взаємне пізнання

Чеське зацікавлення українською літературою триває.

Чеський літературний часопис «Плав» (№ 4, 2014) нещодавно присвятив увесь свій номер сучасній українській поезії. І це не вперше. Нагадаємо, що березневий номер «Плаву» за 2011 р. був також всуціль присвячений українській літературі.

Та повернімося до цьогорічного «Плаву». Цей журнал-місячник було засновано у 2005 році в Празі й презентує чеському читачеві світовий літературний процес. Цьогорічний літній номер журналу «Плав» приносить віршовані твори поетів «двотисячників» – Галини Бабак, Леся Белея, Анни Малігон, Вано Крюґера, Олега Коцарева, Ірини Шувалової, Іллі Стронґовського, Мирослава Лаюка, Олени Гусейнової, Юлії Стахівської та Гриця Семенчука. Твори українських поетів на чеську мову переклали: В'єра Лендєлева, Тереза Хланьова, Єкатерина Ґазукіна, Петра Ґрицова, Мирослав Томек, Алексей Севрук, Марія Іляшенко. У номері ще можна прочитати розмову з українським письменником Сергієм Жаданом, але і перекладацький автопортрет Алени Моравкової, яка вже сорок років займається художнім перекладом з української літератури.

Ім'я українського письменника Сергія Жадана чеському читачеві вже відоме. У 2011 році у празькому видавництві «Фра» появилась у перекладі чеською мовою його збірка оповідань «Біґ Мак». Автори перекладу – Мирослав Томек та Алексей Севрук.

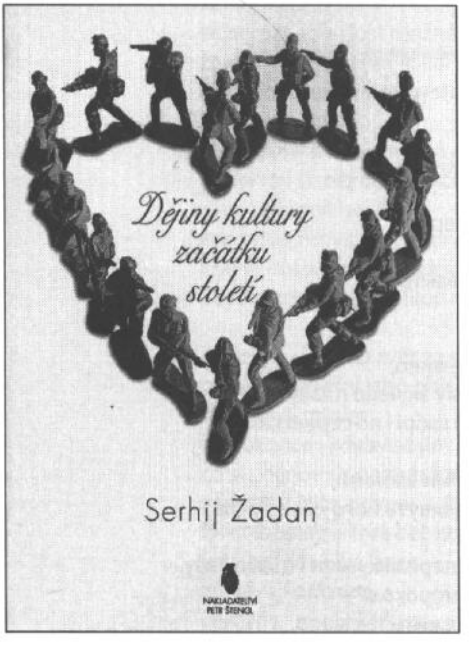

Твори Сергія Жадана вийшли майже двадцятьма мовами. У цей список перекладів і його поезії добавилась минулого року і збірка його поезії у перекладі на чеську «Dějiny kultury začátku století» («Історія культури початку століття»). Автор перекладу – Алексей Севрук.

Як сприйняла чеська літературна критика поезію Сергія Жадана? Маркера Кіттлова пише: «Jednotícím prvkem celé sbírky a důvodem, proč se k ní vracet, je básníkovo osobní zaujetí, způsob, jakým do těch někdy až příliš lehce načrtávaných a kombinovaných dojmů zakomponovává vlastní zkušenost. Středoevropský prostor je totiž prostor jeho života, obecné dějiny se kryjí s jeho individuální historií. Závěrečný oddíl sbírky tvoří jediná dlouhá básnická skladba s názvem *Křížová výprava dětí*, v níž před čtenářem defilují vzpomínky na začátek devadesátých let – dobu rozpadu východního bloku, dobu plnou naděje, revolty, naivity a

odvahy, a to vše nahlížené z pozice obroušených hran a okolnostmi i věkem vynuceného smíření. Nedávná historie a současnost střední Evropy se tu mísí s bilancováním individuální minulosti – a tato básnická skladba najednou odkrývá zasutá místa v předcházejících básních, v nichž pod angažovaností a obžalobou civilizace prosvítá silně nostalgická zpověď o tom, že společně s tím, jak mizí jedna z podob Evropy, zmizel i kus básníkova já: jeho lásky, lidé, kteří mu byli blízcí, ideály, které vyznával. Že i na jeho srdci jsou praskliny, stejně jako na «upracovaném srdci epochy», jež «každé ráno puká».

Цікаво буде простежити, як справився перекладач А. Севрук з поетичними засобами оригіналу:

Сергій ЖАДАН

Жінка за тридцять доларів

Зима обступила місто,
для тих, хто тягається від самого ранку
без жодних справ
не найкраща пора.
Біси і пияки розбіглися по вокзалах,
гріються в кабінках для фотографування,
не виходять назовні.
Ці небеса в розширених алкоголем
зіницях підлітків, їхній голос, що завмирає,
коли вони говорять про жінок –
як вони п'ють червоне вино,
як вони роздягаються, як вони знічено плачуть,
розмазуючи гарячу помаду по одягу і серветках.

Життя тобі дістанеться рівно стільки,
скільки ти зумієш зігріти
власним подихом і долонями –
сніг над рікою
і рештки тютюну й цукру в помешканні
і я зможу завжди сказати:
бувай, дівчинко,
країна, в якій я живу,
можливо саме тому і не розвалилась,
що в ній іще кілька людей
люблять одне одного – без істерики
і презервативів, просто
перемовляються якимись словами,
зустрічаються десь на вулиці,
навіть не знаючи до пуття,
де ці жінки п'ють своє червоне вино,
де вони прокидаються а потому знічено плачуть,
розмазуючи гарячу помаду по шкірі і по серветках.

Ти дивитимешся на світ за своїми вікнами,
на світ, з усіма небесами, що пливуть його поверхнею,
і думатимеш,
що навіть якщо вони зможуть перезимувати і цього разу,
що вони робитимуть зі своєю морокою? –
адже так чи інакше від нас залежить так мало,

життя знай собі триває без кінця і початку
і по кожній великій любові
залишаються порожні
зали очікування.

Serhij Žadan

Žena za třicet dolarů

Zima obklíčila město,
pro ty, kteří se toulají už od rána
úplně bez cíle,
to není nejlepší období.
Běsi a pijani se rozutekli po nádražích,
hřejí se ve fotokabinkách,
nevylézají ven.
Tahle obloha v alkoholem rozšířených
zorničkách dospívajících, jejich hlas, který umlká,
pokaždé když mluví o ženách,
jak pijí červené víno, jak se svlékají, jak ztrápeně pláčou,
když rozmazávají horkou rtěnku po oblečení a ubrouscích.

Dostane se ti přesně tolik života,
kolik dokážeš zahřát
vlastním dechem, ve svých dlaních,
sníh nad řekou
a zbytky tabáku a cukru v bytě,
a já vždycky budu moci říct:
měj se, děvče,
země, v níž žiju,
se nerozpadla dost možná jenom proto,
že se v ní ještě několik lidí
navzájem miluje bez hysterie
a prezervativů,
jednoduše si říkají nějaká slova,
potkávají se někde na ulicích,
a ani pořádně nevědí,
kde tyhle ženy pijí své červené víno,
kde se probouzí a pak ztrápeně pláčou,
když rozmazávají horkou rtěnku po kůži a ubrouscích.

Budeš se dívat na svět za svými okny,
na svět se všemi jeho oblohami, které plavou na jeho povrchu,
a budeš si myslet,
že dokonce i kdyby se jim i tentokrát povedlo přežít zimu,
co si počnou se svým trápením?
vždyť tak či onak, moc toho na nás nezávisí,
život lhostejně trvá bez konce a začátku
a po každé velké lásce
zůstávají prázdné
čekárny.

Водночас, треба згадати, що не відстає і українська перекладацька література по відношенню до сучасної чеської літературі. Згадаймо хоча б не так давно видані твори Богуміла Грабала, Ярослава Рудіша, Квети Леґатової. До них слід зарахувати й роман Катержини Тучкової «Житковські богині», який вийшов цього року у київському видавництві «КОМОРА» у перекладі Ганни Величко. Біля цього видання зупинимось трохи довше не лише тому, що цей роман став бестселером у Чехії, отримав престижну премію Йозефа Шкворецького 2012. Але й із-за розголосу, якому йому дісталося в Україні. Про що цей роман? В короткій анотації пишеться: «На кручах Білих Карпат віддавна жили жінки, обдаровані унікальними здібностями. Вони вміли лікувати, знали, як допомогти у будь-який біді, могли порадити у скруті, а ще кажуть, що вони передбачали майбутнє. Їх називали «богинями», а свої вміння вони передавали з покоління в покоління. Дора Ідесова – одна з останніх представниць роду житковських богинь. І хоча вона не перейняла їхніх умінь, але здобула етнографічну освіту й вирішила присвятити їм ґрунтовну наукову розвідку. Наприкінці 90-х років у Пардубицькому архіві Міністерства внутрішніх справ Чеської Республіки з'являється оперативно-розшукова справа органів Держбезпеки, заведена на внутрішнього ворога – її тітку, богиню Сурмену. Дора розслідує долі житковських богинь і з подивом з'ясовує, що хоч сама богинею не стала, але невіддільно приналежна до цієї таємної традиції». (www.iliteratura.cz).

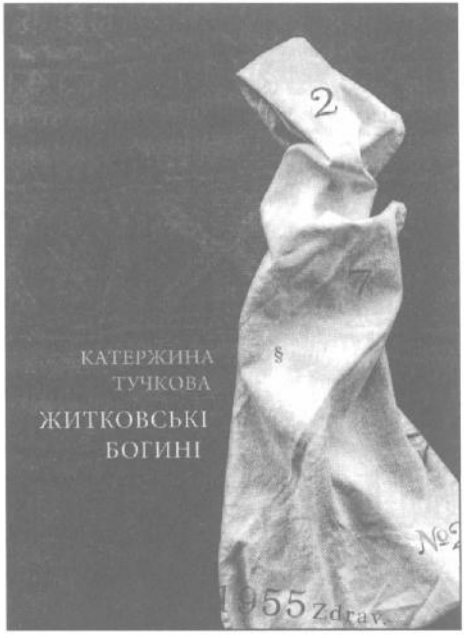

На роман Катержини Тучкової широко відгукнулась і українська літературна думка. Олег Коцарев у рецензії «Чеські «відьми» в до болі знайомому інтер'єрі XX століття» пише: «Дозування містики, історії, етнографії та критики в Тучкової цілком доречне. Тут читач має приємну нагоду спостерігати талановите поєднання умовно постмодерних тенденцій та умовної ж відрухової реакції на них. З одного боку, досить типова «інтелектуальна детективність» (можна згадати багато сучасних втілень такої моделі, від Умберто Еко й Мілорада Павича аж до Оксани Забужко та Юрія Винничука) із серйозним історичним підходом, використанням реальних архівних матеріалів тощо. З другого – очевидний і майже романтичний новий пошук метафізичного Верху і Низу, Великого Наративу та подібних речей, позбавлений або майже позбавлений помітних іззовні іронічних ноток чи стилізаторської відстороненості. Навпаки, текст, здається, максимально міцно зростається зі своїми героями, з їхніми обставинами й переконаннями та всіляко схиляє читача до співпереживання. І з третього боку – зображення певних географічних, культурних, історичних просторів і місцин, явно оснащене реалістичними, пізнавальними і соціокритичними намірами». (www.litakcent.com, 13.05.2014).

Роман «Житковські богині» чеська письменниця Катержина Тучкова презентувала і на цьогорічному Форумі видавців у Львові.

Ще один момент. Роман «Житковські богині» вийшов в Україні і завдяки підтримки «чеського центру в Києві». Якщо говорити про пропагування української літератури за кордоном, треба повчитися, наприклад, і у своїх сусідів. У Словаччині цим займається «Літературний інформаційний центр», який у цьому зв'язку розробив чіткі принципи.

Здається, і тут не треба «відкривати» Америку, але частіше обмінюватись досвідом з тими, у кого це не лише діє, але і приносить конкретні результати.

Іван ЯЦКАНИН

УКРАЇНІСТ З ДВОМА ВУЗІВСЬКИМИ ДИПЛОМАМИ

До життєвого ювілею доц. д-р Любиці Баботи, кандидата мистецтвознавства

Післявоєнна комуністична влада Чехословаччини її батьків, нібито «українських буржуазних націоналістів» (які після окупації Карпатської України Угорщиною 1939 року саме за «український націоналізм» пройшли пеклом гортіївських таборів та в'язниць), послала на «перевиховання» до угорського середовища – спочатку в село Дрню, а пізніше в село міського типу Єсенське (до 1945 року – Барабаш, Фелед) округу Римавська Собота у Південній Словаччині. Там їх єдина дочка, наперекір тому що відвідувала словацьку початкову школу, під впливом середовища стала «угоркою» і навіть з батьками деколи намагалася говорити лише по-угорськи. «*Та коли ми є українськими націоналістами, нехай такою буде і наша дочка*» – сказали батьки і віддали її на навчання до Української гімназії в Пряшеві (перетворену в Одинадцятирічну середню школу з українською мовою навчання).

Хоч там вона на все життя полюбила українську літературу, після здобуття атестату зрілості з відзнакою вирішила вчитися на медичному факультеті. Та доступ до медичної освіти саме за негативний «кадровий профіль» батьків був для неї герметично закритий. Вдалось їй поступити на Педагогічний інститут (пізніше Педагогічний факультет ім. П. Й. Шафарика), де за свій фах обрала навчання хімії та природознавства, що їй здавалося найближчим до медицини.

Педагогічний факультет вона закінчила 1965 року, однак зрозуміла, що ні хімія, ні природознавство її аж так не приваблювали. Тягло до філології і вона, використовуючи відлигу середини 60-х років, записалася на навчання англістики та україністики на Філософському факультеті УПЙШ. П'ятирічне навчання вона закінчила 1970 року з червоним дипломом і поступила на роботу у свою «alma-mater» – Українську гімназію в Пряшеві. До Пряшева вона притягла і своїх батьків.

Йдеться про доц. д-р Любицю Баботу, кандидата мистецтвознавства, кількарічного завідувача кафедри української мови та літератури, директора Інституту русистики, україністики та славістики, продекана для закордонних зв'язків, почесного доктора Ужгородського національного університету, члена кількох наукових товариств, наукових та редакційних рад дома і за кордоном, незмінного секретаря Асоціації україністів Словаччини. З 2002 року вона – член головного комітету Міжнародної асоціації україністів, в 2004 році від міжнародного академічного рейтингу «Золота фортуна» в Києві одержала Георгіївську медаль «Честь. Слава. Труд». Вона – автор численних наукових праць, перекладач з української, англійської, угорської, словацької, чеської, російської мов і навпаки.

* * *

Любиця Бабота народилася 4 вересня 1944 року у м. П'єштяни у Західній Словаччині, як перша дитина в сім'ї уродженців Закарпатської України – Маргарети та Миколи Баботів (учительки та банкового урядовця). Четверо її братів наслідком воєнного лихоліття померли в ранньому віці, так що виростала вона одиначкою. Як вже було сказано, її дитинство проходило на вимушеному засланні батьків в угорському середовищі; від 14 року – у Пряшеві, де вона здобула середню і вищу освіту. Вищу – у двох педагогічних професіях. Педагогічній роботі вона присвятила 44 роки (1969-2013), виховавши дві генерації спеціалістів в різних ділянках громадського життя, головним чином, педагогів. Переважна більшість її учнів Пряшівської української гімназії продовжувала вчитися у вузах. Деякі стали і її майбутніми студентами.

Від 1977 року життя Л. Баботи було пов'язане з Філософським факультетом Університету П. Й. Шафарика у Пряшеві (нині – Пряшівський університет). Тут вона пройшла різними ступенями педагогічної та наукової кар'єри.

Її наукова діяльність розпочалася в Науково-дослідному відділі Кафедри української мови і літератури, де під керівництвом доц. Олени Рудловчак вона спрямувала основну увагу на закарпатоукраїнську літературу XIX ст. В 1987 році вона перед вченою радою Університету ім. Коменського в Братиславі захистила дисертацію на тему «*Розвиток закарпатоукраїнської прози другої половини XIX століття*», за яку їй було надано наукове звання кандидата мистецтвознавства. 1994 року її 256-сторінкова дисертація вийшла друком у Пряшеві і здобула прихильну оцінку в наукових колах Словаччини, України та інших країн.

В 1991-1992 навчальному році Л. Бабота побувала на стажуванні в Багатокультурному інституті штату Онтаріо в Канаді (Multicultural History Society of Ontario). Дальші два роки (1993-1995) викладала українську літературу, мову й історію в Торонтському університеті. Трьохрічне перебування Л. Баботи в Канаді сприяло вдосконаленню її англійської мови, але й збагатило її науковий та педагогічний досвід. Крім того, вона побувала на короткотривалих наукових відрядженнях в Угорщині та Чехії.

Повернувшись із Канади у Пряшівський університет, вона повністю присвятила себе педагогічній роботі, яку успішно поєднувала з науковою. В 1999 році стала доцентом словацької літератури. Тема її габілітаційної роботи «*Контекст і контакти українсько-словацьких літературних зв'язків у Словаччині в XX столітті*».

В науковій роботі вона і надалі орієнтувалася, головним чином, на закарпатоукраїнську літературу XIX століття (до якої зараховує і літературу русинів-українців Словаччини). З цієї ділянки найціннішими є її праці про т.зв. «будителів XIX ст.»[1], Анатолія Кралицького[2], Юрія Ігнаткова[3], Антала Годинку[4] та інших діячів закарпатоукраїнської культури.

---

[1] *Ukrajinsko-slovenské reflexie v literatúre buditeľského pokolenia Rusínov-Ukrajincov (Tvorba spisovateľov 19, storočia). In: Fenomén slovanstva II. Prešov 2005, s. 195-200; Кілька етюдів до українсько-словацьких зв'язків на зламі 19 і 20 століть. In: Ukrajinsko-slovenské dialógy, Literárna veda. Studia Slovakistica 5. Užhorod 2005, s. 7-16.*

[2] *Slovenská literárna veda a Anatolij Kralyckyj. In: Cestou vzájomnosti. Banská Bystrica 2003, s.126-137; Variabilita obrazu muža v próze Anatolija Kralyckého. In: Slovanský romantizmus. Banská Bystrica 2005, s. 123-131.*

[3] *Юрій Ігнатков // Дружно вперед. 1985, ч. 9, с. 21-26.*

[4] *Література Русинів Угорщини в оцінці Антала Годинки. In: Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Nyíredyháza 1993, s. 73-82.*

Загальноукраїнське значення мають її праці про Григорія Сковороду[5], Івана Франка[6], про т.зв. «українську неофіціальну літературу»[7], про «месіанізм» в українській літературі[8], ідею слов'янства[9] тощо. На пряшівській науковій конференції до 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка у березні 2014 р. вона виголосила цікаву доповідь про переклади творів Т. Шевченка угорською мовою.

Цінні праці Л. Бабота опублікувала про українську літературу Чехословаччини міжвоєнного періоду[10] та літературу української еміграції, зокрема про творчість Саву Зеркаля[11]. Є в науковому доробку Л. Баботи і праці про життя і літературну творчість уродженця Пряшева Зореслава[12]. Її перу належить і упорядкування книги про її alma-mater – Українську гімназію[13]. Однак, найбільше уваги вона присвятила літературі русинів-українців післявоєнного періоду. Це – її доповідь на VI Міжнародному конгресі україністів[14] та ряд інших статей.

Узагальнюючий характер має її розділ «*Література русинів-українців Словаччини*» у підручнику світової літератури для всіх типів шкіл[15], в якому вона розглянула цю літературу від середини XIX ст. до сучасності. Зразки цієї творчості вона подала в самостійному підручнику[16].

Із звіту про діяльність Л. Баботи на факультеті довідаємось, що під її керівництвом були захищені 42 дипломні і п'ять дисертаційних праць. Сама вона опублікувала дві монографії, 60 наукових праць (з того 33 за кордоном), виступала на 60 наукових конгресах, симпозіумах та конференціях (на 34 за кордоном), брала участь у рішенні вісьмох ґрантових проектів тощо.

У 2013 р. Л. Бабота відійшла на «заслужений відпочинок», тобто на пенсію. Та в її випадку про відпочинок не може бути мови, бо вона і надалі інтенсивно працює.

До дальших років бажаємо її, головним чином, доброго здоров'я, бо як буде здоров'я, буде і все інше.

Микола МУШИНКА

---

5 *Григорій Сковорода в календарях Траносція. In: Acta Collegii Evangelici Prešoviensis VII. Prešov 2000, s. 199-202.*

6 *Перші переклади Івана Франка на теренах історичної Угорщини. In: Іван Франко: дух, наука, думка, воля. – Львів, 2008, с. 1097-1103.*

7 *Українська неофіціальна література. In: Svetová literatúra po roku 1945. I-III. Prešov 1997, s. 24-35 (у співавторстві).*

8 *Mesianizmus v súvislostiach vývinu ukrajinskej spoločnosti a literatúry. In: Fenomén mesianizmu. Prešov 2002, s. 201-210.*

9 *Idea slovanstva v kultúre Rusínov-Ukrajincov. In: Fenomén slovanstva. Prešov 2004, s. 156-164.*

10 *Українська література Чехословаччини в міжвоєнний період. (Творчість В. Гренджі-Донського, І. Невицької та Зореслава). In: Мова і культура. Т. 9. – Київ, 2008, с. 172-179.*

11 *Sava Zerkaľ – organizátor spoločenského života ukrajinskej emigrácie. In: Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku. Prešov 2007, s. 165-172.*

12 *Повернення поета Зореслава // Дукля. 1990, ч. 4, с. 50-53; (співав. М. Роман); Зореслав і католицький модернізм // Дукля, 1999, ч. 5-6, с. 38-42.*

13 *50 років Пряшівської української гімназії (1936-1986). Пряшів, 1988 (співупорядник А. Тильняк).*

14 *Національно-етнічний контекст сучасної української літератури Словаччини. In: Матеріяли VI Міжнародного конгресу україністів. Літературознавство. Книга 4. Київ, 2007, с. 123-131.*

15 *Literatúra Rusínov-Ukrajincov na Slovensku. In: Rukoväť literatúry. Košice–Bratislava 1998, s. 158-178.*

16 *Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry. Literatúra Rusínov-Ukrajincov od 19. storočia. Prešov 2009, 150 s.*

Автобіографія монашки з Бехерова

Николая Ольга Мидлик ЧСВВ: *Сторінки мого життя*. Видав Чин сестер св. Василія Великого в СР. – Пряшів, 2011. – Nikolaja Oľga Mydlíková OSBM: *Príbeh môjho života*. – Rád sestier sv. Bazila Veľkého v SR. – Український текст – 82 с.; словацький – 86 с. + 40 с. спільних фоторепродукцій.

Три роки тому українська література Словаччини збагатилася книжкою автобіографічних спогадів пряшівської монахині с. Николаї ЧСВВ, в мирі – Ольги Мидлик, текст якої подано українською мовою з одного боку книжки, а в перекладі словацькою – з другого і спільними 20-сторінковими фотододатками в середині. На жаль, українська критика не звернула увагу на цю виняткову публікацію, в якій авторка на конкретних фактах із власного життя обвинувачує комуністичний режим Чехословаччини в порушенні основних людських прав. Спробую хоча б коротко познайомити читачів із змістом публікації.

Книжка відкривається «Передмовою» перекладача Станіслава Ґабора (с. 5-8), в якій він, між іншим, пише: «*Рукопис вона* [о. Николая – М. М.] *написала по-українськи у два зошити, це потім переписувалося. Коли була перша версія мемуарів готова, слідувала редакційна праця з текстом, уточнювання та посвідчування історичних фактів... Щоб переклад був чим точніший, я використав церковні вирази, як «церков», церковник, «служба Божа». Цим було ясно відрізнене, коли йшлося про святу літургію і храм у східному обряді, а коли про святу месу та костьол в західному обряді» (с. 5)*. На жаль, сьогодні мало хто із словацьких авторів та перекладачів користається цим принципом; майже для всіх церкви східного обряду (зокрема дерев'яні) є *костелами*.

В короткому «Вступному слові» празький греко-католицький екзарх-емерит Іван Лявинець (нині вже покійний) дає авторці книги таку характеристику: «*Ольга Мидлик – мати Николая ЧСВВ всім своїм життям – як напівсирота, студентка, лікарка, в'язень, продавщиця, монахиня – показує, що і в комуністичній добі уміла свідчити про Господа Бога, не відреклася від своєї католицької віри та від нашої Греко-католицької церкви.*

Ольга Мидлик витримала, під час переслідування відстояла свою вірність і витривалість» (с. 9).

Перший розділ спогадів «*Мій рідний Бехерів*» авторка присвятила рідному селу, де її батько Юрій Мидлик, уродженець сусіднього села Комлоша (нині Хмельова), був священиком двадцять три роки (1921-1944). Вона подала коротку історію села, описала побут населення, їх обряди і звичаї (Різдво, Великдень, Руçаля, «Кермеш») та подала стислі нариси про своїх батьків та іншу рідню.

В Бехерові вона закінчила чотири класи початкової школи. 10-річною 1938 року вона поступила у Греко-католицьку руську гімназію у Пряшеві. Після смерті батька 1944 року до Пряшева переселилася і її мати Марта (1900-1965), дочка греко-католицького священика Ярослава Капішинського. Вони жили разом. Тут вони пережили бомбардування міста 20 грудня 1944 року і визволення Пряшева Радянською армією 5 січня 1945 року. З того часу квартира Мидликів стала місцем тимчасових уквартирувань радянських солдатів, головним чином, офіцерів. *«Декілька днів у нас мешкав офіцер, котрий походив зі столиці України Києва. Той мене вилікував з русофільства та допоміг мені усвідомити собі свою національну приналежність,* – зізнається вона. – *В гімназії нам казали, що ми «русские». Коли я це сказала одному радянському солдату, він тільки іронічно усміхнувся. Українець з Києва значив для мене несподіванку – його мова була дуже близька до нашої говірки, чого не можна сказати про російську мову»* (с. 26). Це один з небагатьох випадків позитивного впливу радянських червоноармійців на національну свідомість русинів Словаччини.

Після здобуття атестату зрілості 1947 року Ольга поступила на Медичний факультет Карлового університету в Празі і поглинула у релігійне життя столиці: жила в гуртожитку «Маріянський устав», керованому монахинями, щодня відвідувала Службу Божу, стала членом церковного хору в Греко-католицькій церкві, брала участь в духовних реколекціях тощо.

В 1948 році до влади у Чехословаччині прийшли комуністи. Авторка про це згадує: «*Ми пережили велику тривогу. Атмосфера в університеті змінилася. Найгірші були іспити з марксизму. На факультеті вже запровадили офіційну науку марксизм-ленінізм та обов'язковий з нього щопівроку іспит. Всіх студентів перевіряли, багатьох викинули з навчання в університеті. Перевірочна комісія не дивилася на успіхи в навчанні, але більше на політичну приналежність»* (с. 32). Ольга, дочка священика і глибоко віруюча греко-католичка, не мала найменшого шансу пройти політичними «чистками». Та й тут знайшлися добрі люди, які допомагали їй подолати небезпеку і пройти перевірками з позитивним результатом.

Ольга і надалі брала участь у «католицькому русі», після ліквідації монастирів та інтернування монашого персоналу в студентських гуртожитках – вже нелегальному.

Після ліквідації Католицького гуртожитку студентка Ольга переселилася на приватну квартиру своєї тітки Ольги (дружини священика Бориса Туркиняка), яка мешкала в будинку колишнього президента Карпатської України о. Августина Волошина, арештованого органами НКВС СРСР в травні 1945 року і невдовзі замученого у Лефортівській тюрмі в Москві. Крім Ольги, в просторому будинку жили ще брат матері Михайло Дутка з родиною та сестра Чину Василіянок Тереза (пізніше с. Володимира), в мирі Емма Дутко – близька родичка по маминій лінії. Та ще й дві старенькі сестри о. Августина Волошина – Ольга й Олена. Всі вони прийняли набожну студентку дуже дружньо, а сестра Тереза стала її близькою подругою і наставницею.

До речі, студентка Ольга Мидлик перед католицьким Різдвом 1949 року таємно доручила пакунки провінціала празьких єзуїтів о. Франтішка Шілгана з важливими документами єпископам, які знаходилися під домашнім арештом: пряшівському

Павлу Ґойдичу, кошицькому Йозефу Чарському та рожнявському Роберту Побожному. Влітку 1950 р. вона привезла до Пряшева декрет від єпископа Василя Гопка для о. Івана Лявинця, яким владика іменував його генеральним вікарієм Греко-католицької церкви в підпіллі. Коли небезпека нависла і над о. І. Лявинцем, він, уникаючи арешту, таємно виїхав у Прагу і за рекомендацією Ольжиної мами поселився на її квартирі. Вона про це пише: «*Я була здивована його приходом; готувалася до останніх іспитів, бо в грудні мала вже бути моя промоція – урочисте передавання диплома*» (с. 37). На винайманій квартирі Ольги Мидлик о. Іван Лявинець прожив півроку. Залишився там і після її промоції, коли вона, згідно з призначенням, працювала лікаркою в туберкульозній лікарні в санаторії Лучивна у Високих Татрах. В лікарні їй приділили доволі простору кімнату, до якої вона спровадила хвору маму, а згодом (5 березня 1953 року – в день смерті Сталіна) і о. Лявинця, празьку квартиру якого вже виявили органи державної безпеки. Його таємно поселили у ванній кімнаті, де він днював і ночував (спав на розкладушці), молився, багато читав і писав релігійні статті. Крім Ольги, її мами та с. Терези (Емми), ніхто про перебування в лікарні о. І. Лявинця не знав. Це була дуже небезпечна операція, бо лікарку в її приватній кімнаті часто відвідували колеги по роботі та інші гості. У випадку небезпеки вона таємного жильця приховували в передпокої, яким ніхто не користався. Увечері його час від часу виводили на прогулянку в ліс, що теж було крайнє небезпечно.

У Ольги та її мами о. Іван таємно перебував понад півтора року. Органи безпеки шукали його по цілій країні і за кордоном і нарешті 1 липня 1955 року – знайшли. Арештували не лише його, але й усіх трьох жінок, які його переховували. Авторка про це згадує: «*Після 20-ої години нам зателефонував завідуючий Пашка. Він мені сказав, що є якась біда з водопроводом і фахівці прийдуть на це подивитися в нашу ванну кімнату... Через хвилину хтось постукав у двері, отець Іван пішов до своєї комірки – передпокою. Прийшло двоє мужчин у робочому одязі й відразу було зрозуміло, що їх не цікавить водопровід. Вони оглядалися на всі сторони і зразу попрямували до передпокою. Побачивши там о. Івана, вони закричали: «Руки вверх!» Я ще озвалася: «Що ви робите, це мій гість!» Та вони йому зразу дали наручники і повели на двір до автомашини. ... Мені сказали, що зроблять обшук квартири. ... Обшук тривав майже до півночі. Після закінчення мені наказали одягтися та йти з ними. Кожного з нас везли окремою машиною. ... Після півночі ми доїхали до Кошиць.... У в'язниці треба було переодягнутися у тюремне вбрання ... Потім мене повезли на допит, на якому я була аж до ранку*» (с. 43-44).

У слідчій тюрмі в Кошицях лікарку Ольгу держали цілий рік в жахливих умовах: часом в камері-одиночці, але в більшості у переповнених камерах – разом з кримінальними злочинцями: злодійками, проститутками і майже завжди з підсуненими донощицями. Протягом першого півріччя майже щодня водили її на допит, принижуючи її гідність, задаючи одні і ті ж питання. В цій же тюрмі була ув'язнена також її мама та с. Тереза (Емма), однак кожна в іншій камері. Вони ніколи одна одну не бачили.

В середині червня 1956 року всіх повезли у празьку тюрму Рузінь, а 28 серпня 1956 року шістнадцятичленну «Групу Лявинець зі співучасниками» (12 священиків і чотири монахині або дружини священиків) поставили перед Найвищий суд. Процес в Празі на Панкраці тривав 12 днів. На щастя, це було вже після XX з'їзду КПРС та розвінчання «культу особи Сталіна», тому вироки були порівняно мирні: Ольгу Мидлик засудили на два роки тюрми, три роки позбавлення громадських прав та конфіскацію майна. Кару вона відбувала в таборі Желєзовце у Словаччині, пізніше –

в таборі Трговець-на-Вагу. В обох таборах вона виконувала роль тюремної лікарки.

Після звільнення з тюрми 3 липня 1957 року вона, будучи позбавленою громадських прав, опинилася без праці і стріхи над головою. Після немалих труднощів органи влади їй дозволили працювати продавщицею у текстильному магазині в Ружомберку, пізніше – медсестрою в лікарні у м. Жиліна.

До професії лікарки вона повернулася лише 1959 року. Спочатку працювала в Долному Кубіні (туди вона перевезла і важко хвору маму), а від грудня 1964 року – у Свиднику, де мама у квітні 1965 року померла. У Свиднику О. Мидлик згодом стала головним лікарем, а її посестра Емма (с. Тереза) – директором музичної школи.

Велике враження на Ольгу зробила подорож в Ужгород в серпні 1965 року, «Празька весна 1968 р.» (наслідком якої була відновлена діяльність Греко-католицької церкви) та туристична подорож до Рима в серпні 1968 року.

На жаль, демократичний процес в країні зупинила окупація Чехословаччини військами Варшавського договору 21 серпня 1968 р., після чого настала жорстока епоха т.зв. «нормалізації».

Та Ольга Мидлик і на цей раз не піддавалася. Разом з посестрою Еммою вона в жовтні 1969 року з допомогою о. Маріяна Поташа заснувала підпільний новіціат і стала його членом, прийнявши монаше ім'я *«сестра Николая»*, а 14 жовтня 1973 року разом з Еммою – склала *«професію Великого Образа»* – довічні обіти. Спільними зусиллями дві таємні монашки побудували у Свиднику жіночий монастир, а при ньому гарний сад з городом. Все це поза своїми професіями лікарки та учительки музики – з допомогою великої групи їх прихильників з рядів віруючих пацієнтів та учнів.

30 червня 1990 року с. Николая закінчила роботу у свидницькій лікарні, наділа монаше вбрання і нарешті переселилася у новопобудований Монастир сестер Василіянок у Свиднику, в якому її було призначено провінціальною настоятелькою Чину сестер св. Василія Великого у Словаччині.

В тому ж році вона заснувала у Пряшеві першу церковну *Середню медичну школу ім. св. Василія Великого* (для виховання медсестер), а згодом приступила до побудови Монастиря та каплиці св. Макрини у Пряшеві, урочисте посвячення яких відбулося 16 жовтня 1993 року.

З того часу розпочався новий етап в житті с. Николаї, пов'язаний, головним чином, з педагогічною діяльністю. П'ять років (1990 – 1995) вона була директоркою новозаснованої Середньої медичної школи, а дальших п'ять років (1995-2000) її вчителькою. Від 2002 року вона – пенсіонерка. Живе у пряшівському жіночому Монастирі св. Макрини.

Все це в її книзі описано надзвичайно живо з наведенням десятків імен, точних дат та посилань на джерела. Отже, книга спогадів с. Николаї є і важливим джерелом до історії Греко-католицької церкви у Словаччині в другій половині 20 століття.

Важливу документанційну вартість мають фотографії та репродукції документів, публіковані вперше окремим додатком на крейдяному папері. Крім фотографій із сімейного альбому авторки, є тут, наприклад, ксерокопія *«Приказу на арешт» (Rozkazu na zatknutie)* авторки, *«Обвинувальний акт»* на 16 с., духовних осіб греко-католицької церкви, *«Вирок суду»* з його обґрунтуванням тощо.

Книга с. Николаї читається як захоплюючий роман. Та в цьому «романі» немає нічого вигаданого. Все відповідає реальним фактам з недавнього минулого. Книга адресована, головним чином, молоді, яка часто і не усвідомлює, які жертви довелось принести справжнім патріотам в боротьбі за право на релігійну свободу.

Микола МУШИНКА

Книга життя і смерті

(Іван Яцканин. Задуха. – Пряшів: Спілка українських письменників Словаччини, 2013. – 128 с.)

Існує безліч визначень людини. Один з багатьох критеріїв, що виділяють цю істоту з тваринного царства – особливе ставлення до смерті. Тільки люди ховають своїх померлих. Намагання осягнути феномен смерті стало одним з головних шляхів до формування релігійних уявлень.

Дев'ятнадцять коротких оповідань – про зовсім не короткі життя. Практично у кожній новелі ідеться про смерть. Вона тут як підпис художника на картині. Поки підпису немає, все можна переписати, перелицювати, а підпис – це як печатка чи парафування документу. Game over. Доля гралася людиною, гралася, все було можливо, безліч варіантів крутилися, як у калейдоскопі, але врешті-решт вона поставила свій підпис у кутику полотна і воно вже перетворюється на щось закінчене, доконане. Сам по собі підпис ніби й небагато важить, на нього зазвичай не звертають уваги. Але саме він остаточно перетворює набір плям і ліній на картину.

Книжка про те, якими різноманітними бувають смерті. Але кожна з них – своєрідне дзеркало, в якому відображається усе попереднє життя. У цій оберненій перспективі багато чого постає зовсім інакше, ніж за житейської круговерті. Смерть багато чого пояснює у людині, розв'язує численні вузлики її біографії. Водночас немає нічого символічнішого за смерть. Вона відкриває кожного, як скриньку Пандори, і звідти вистрибує усе, що приховувалося за життя – образи, звуки, спогади, комплекси, зачаєні бажання, нереалізовані можливості.

Тому кожна новела просто перенасичена символами. Вони там усюди, вони переповзають з одного оповідання в інше і цементують цілу книжку. Смерть – наймістичніша з усіх точок людського життя. Це фокус, в якому індивідуальна біографія переломлюється в історію цілого роду. Смерть людини впливає на її близьких інколи не менше, аніж її життя.

Як після вигнання з раю не буває людського життя без смерті, так не буває і смерті без життя, яке б йому передувало. Це дві половинки єдиного цілого. І. Яцканин прискіпливо досліджує діалектику цієї сув'язі і проводить нас усіма колами інобуття.

Письменник намагається показати нам те, що кожен з нас колись пізнає на власному досвіді, але вже не зможе ним ні з ким поділитися. Тут же маємо пропозицію скуштувати з дерева пізнання ще за життя. Чи ризикнемо? Зрештою, що нам втрачати?! Живемо ж бо далеко не у раю, далі вже не виженуть. Не можна пізнати життя, ігноруючи таїну смерті.

То ж книжка – запрошення кожному прислухатися до себе, до власної родової пам'яті, плекати життя, поки доля не завершила його кінцевим розчерком. Бо виявляється, що немає нічого більш життєствердного, ніж осягнення смерті, подолання інстинктивного страху перед нею, усвідомлення того парадоксу буття, що всяка смерть покликана утверджувати життя.

Сергій ФЕДАКА

Павло ЛОПАТА

Україна - творчий діапазон для збагачення польського мистецтва

Володимир Лось

(До 125-річчя смерті)

В історії українського мистецтва є чимало імен і прізвищ, які тісно пов'язані з польською художньою культурою, а то й навпаки. До цієї плеяди належить польський живописець Володимир Лось (1849-1889). З наведених років народження і смерті маляра встановлюємо, що він жив не дуже довго, тобто всього 40 років, або й неповних.

Народився майбутній художник у місті Славута Хмельницької області, розташованому на річці Горинь - правої притоки річки Прип'ять (Північне Поділля і частина Південної Волині).

Дитячі роки Володимир проводив не тільки у рідному місті, але й на селі Клембівка, відомому невеликою цукроварнею, де він працював молодим короткий час. Саме в ньому зродився потяг до малювання, а в Немирівській гімназії, де В. Лось навчався, остаточно вирішив стати художником. Мрії навчатися у Краківській школі сповнювалися працею репетитора-вчителя, який доглядав у навчальному закладі учнів за їх домашніми завданнями. Маючи невеликі заощаджені гроші, а то й з допомогою стипендії, отриманої від польського багатого князя Романа Сангушки, 1870-го року, двадцятиоднорічним, поступив на навчання у Краківську школу мистецтв. Стати придворним живописцем, зокрема, для Ядвіги з Сангушків Володимир Лось не схотів, тож був позбавлений фінансової допомоги. Проте, у скрутних обставинах він продовжував навчання у Кракові протягом двох наступних років у майстерні Владислава Лущкєвіча (1828-1900). Нелегке життя студента стало причиною у формуванні його світогляду. Він пам'ятав бідняцьке життя селян Поділля, став «завзятим ворогом шляхти». Про його таке вороже настановлення до польських магнатів і поміщиків та про деякі трудні життєві шляхи і творчі біографічні дані згадував у своїх спогадах Юліян Фалат (1853-1929).

Доля бідняків глибоко хвилювала студента, через що, прикро сказати, світогляд Лося звужувався до того ступеня, який не дозволив йому підніматися на вищий рівень діяльності серед тогочасного суспільства. Проте, змагання опановувати техніку малярства він не лишав. Навчання у Кракові тривало неповних два роки.

Кінцем 1872-го року його ім'я попало до списку студентів Мюнхенської академії. Під наглядом Отта Сейтзи надалі здобував художню освіту, а з1874-го року Лось продовжував працювати у майстерні Юзефа Брандта (1841-1915) - спеціаліста історичного малярства. Мюнхен тоді був відомим центром поль-

ських митців, які там закладали власні школи та навчальні цехи. Володимир Лось поселився у цьому баварському місті, розташованому на річці Ізарі, де належав до середовища польських малярів, а також до німецького товариства художників Мюнхена. Організовуючи свої мистецькі виставки, Лось у кожній з них брав участь. Сучасники художника відзначали неабиякі його здібності та успіхи у зображені побутових сцен та історичних композицій. На сторінках варшавського журналу «Клоси», дуже поміркованого видання, очолюваного Мартином Ольшинським - респектованим у мистецькому середовищі, поміщувалися публікації про різні події у мистецькому світі, як і про українське мистецтво. Дещо згадано і про В. Лося в одному з журналів за 1875 рік (ч. 539).

До теми чумаків зверталося чимало українських малярів, але й польських. Візників і торговців, котрі перевозили на волах різні харчові продукти та інші товари, зображували у своїх творах Тарас Шевченко («Чумаки серед могил», 1846 р.), Лев Жемчужников («Чумаки в степу», 1854-1855 рр.), Сергій Васильківський («Чумацький Ромоданівський шлях», 1906 р.) та ін. Одна з перших нескладних композицій Лося - «Чумаки», створена того ж самого 1874 року в Мюнхені, коли він почав самостійно працювати в майстерні свого керівника. Правдою є, що твір намальований без наслідування Брандта. Він творчо самостійний. На ній зображено групу чумаків з навантаженим на возах продовольством, що йдуть степом спекотного дня. Вони ліниво тягнуться шляхом з курявою. На передній підводі сидить чумак, і, дивлячись на хлопчика, що пасе коней біля вітряка, покурює люльку. На задньому плані картини Лось намалював низько похилених над землею селян, що тяжко працюють на полі, чим підкреслено тісний зв'язок людей з природою. До подібного сюжету В. Лось звертався кількаразово пізніше.

1860 року засновано Товариство заохочення красних мистецтв «Захента» у Варшаві, яке гуртувало навколо себе активних митців та організувало виставки різних малярів, в тому числі й інших народів. На експозиції Захенти 1876 року виставлялося кілька робіт Лося, зокрема, картина чудової композиції «Біля криниці», котра вирізнялася з-поміж його інших полотен. «Тигоднік ілюстрований» - широко популярний журнал, очолюваний відомим художником з українською тематикою Юліушом Коссаком, помістив репродукцію цього твору (грудень 1876 р.). Подібну, з тою ж самою назвою, картину маляр створив олією на полотні у 1878 році. На ній бачимо двох козаків з кіньми біля криниці та дівчину, яка стоїть поруч, набирає їм воду. Увага глядача концентрується саме на дійових особах. Це дає підставу, що художник любив малювати і побутові твори. Біля саморобних криниць у селах в Україні відбувалися різні події та навіть пригоди. З глеками дівчата йшли по воду, селяни йшли напувати волів, коней, корів і телят, хлопці з дівчатами суперничали, зустрічалися і прощалися, коло неї зупинялися жниварі, йдучи з поля, тут зупинялися далекі мандрівники та пастухи з чередою, щоб затамувати спрагу, відновити сили, напитися завжди свіжої, холодної водиці.

Ця тема приваблювала багатьох українських художників, а також польських: С. Васильківського, Ю. Брандта, Миколу Пимоненка, Яцека Малчевського та ряд інших. Отож, і для Лося сільські краєвиди, особливо із зображенням криниці, не були чужими. Володимир Лось любив малювати пейзажі, присвячені

Поділлю та Волині. В них він показав своє щире бажання оспівувати красу української природи та побутове життя селян на ярмарку та деінде. Струнку дівочу постать, що прийшла до річки і зупинилася на кладці, художник намалював серед чудових зелених дерев. Розмір картини вузький по горизонталі, але видовжений по вертикалі, що має назву «Сільська дівчина» (1877 р.). Ще одну дівчину, яка перевозить на човнику через лісове озерце мисливця з собакою, Лось намалював майже локальними кольорами. Хоч скромної композиції, картина «На Волині» відзначається сяйвом золотого світла, що падає промінням на одяг дівчини, пробиваючись крізь листя густо порослого лісу.

Хоч Лось постійно мешкав у Мюнхені, його вдало написані полотна виставлялися в Кракові та у Львові. Його твори здебільшого реалістичні, ідилічні й поетичні. Цими словами можна характеризуваати невелике полотно «Над Дніпром», на котрому відображено берег ріки із відпочиваючими козаками і широку рівнину з вітряком вдаличині. З-під пензля В. Лося в 1879 році зродилася картина «Селянин». На широкій дорозі стоїть постать старого чоловіка з палицею, а позаду нього бачимо хату з обійстям, накритою соломою. На подвір'ї зображено інші постаті, драбинястий віз із запряженими до нього кіньми, що щойно зупинилися перед оборогом. Зауважимо, що в картині нема схоплено соціально-критичної скорботи, а радше життєву правдивість та конкретність щоденного життя людей на селі.

Подібно, як Петро Михаловський (1800-1855) - майстер польського реалістичного живопису, створив досить велике число картин, в яких представлено цикл коней - білого, сірого, сивого, що крокують верхи з дітьми художника, четвірку коней перед жолобом, коней у битвах, коней запряглих, гетьманських коней тощо. Так і Володимир Лось залюбки малював сюжети, охоплюючи десятки кінських поз. Одних, що стоять на березі ріки, других запрягнутих взимку в сани, перед якими відкриваються сільські ворота, інших, що галопом під'їжджають в село в дощову пору дня, а то й дві пари трійки, запряжених поряд у перегонах край села, на пагорбку якого видніють два вітряки. Про те, що Лось працював над такою тематикою, вказують і інші твори: коні під час полювання, під час прогульок, на ярмарках і під час баталій. У своїй творчості призабутий художник великого таланту лишився відданим тематичним картинам, присвячених рідним місцевостям, здебільшого Волині. Його мистецьке життя аж ніяк не було пов'язане з українськими художниками, зате з такими також недооціненими польськими, як Валерим Крицінським і Северином Бєщадем і заснував художню групу «Нора», що знаходилася у Варшаві.

Поруч з малярством В. Лось займався також викладацькою роботою у своїй приватній майстерні, а також ілюстрував польські журнали. У січні 1889 року Володимир Лось помер у Мюнхені, де і похоронений. Його картини опинилися поза межами Німеччини, переважна кількість у приватних збірках всього світу. На сторінки книги «Малярство польське останніх двісті літ», яку написав Тадеуш Добровольський, виданої Видавництвом Польської Академії Наук 1976 року, ім'я і прізвище цього надзвичайно прекрасного живописця не потрапило. Прикро, що так сталося не з вини майстра, не з вини свого вибору такої професії для конкретної справи, що трапилася йому невипадково. Така доля випала саме Володимирові Лосеві, щоб своїм мистецьким доробком він збагатив історію українського малярства, яке його наснагою засяяло національними барвами як польського, так і українського народів.

КНИЖКА ПРО ГЕНІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА СВІТОВОГО МИСТЕЦТВА

Олександр Климчук: «Я єсмь...» (Іван Марчук). Есей-біографія. – Київ. «Український письменник», 2013. – 582 с.

78-річного живописця Івана Марчука у світі вважають найвизначнішим сучасним українським художником. В 2006 році Міжнародна академія сучасного мистецтва у Римі його обрала членом «Золотої гільдії» цієї академії та почесним членом її Наукової ради. Він є єдиним українцем, обраним у цю престижну організацію, яка об'єднує всього-на-всього півсотні найвизначніших художників світу. В обґрунтуванні цього визнання І. Марчука названо *«маестро найвищого престижу, котрий написав найкрасивішу сторінку в історії сучасного мистецтва»* (с. 5).

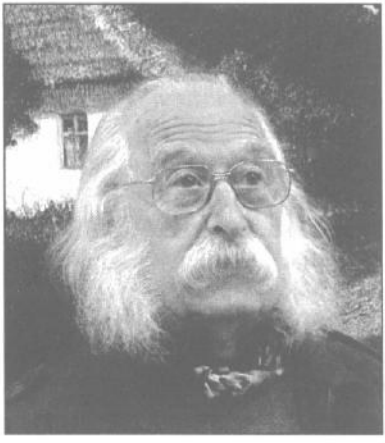

Роком пізніше у престижній всесвітній анкеті «Greators Synectictics» (Велика Британія) на основі опитування майже п'ятьох тисяч найвизначніших інтелектуалів світу, ім'я І. Марчука увійшло у список *«100 живих геніїв світу»* (під номером 72). До речі, в Україні він і досі не є членом Академії мистецтв та не має власної галереї (якщо не рахувати невеличку галерею в його рідній Москалівці). Правда, він є лауреатом Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, народним художником України та членом Спілки художників України. Заслужену славу він здобув не в Україні, а за її межами, живучи понад десять років (1989-2001) в Австралії, Канаді та США.

В 2005 році президент України Віктор Ющенко обіцяв всесвітньо відомому художнику створити музей його картин. Було навіть закладено капсулу на місці майбутньої споруди на Андріївському узвозі в Києві. Однак, будівництво музею і досі не розпочалося. Сотні своїх картин І. Марчук і досі зберігає на п'ятому поверсі своєї однокімнатної київській квартири (без ліфта), яка служить йому спальнею, вітальнею, майстернею і галереєю.

Про все це йдеться в досі найповнішому нарисі про життя і творчість художника з пера письменника і журналіста Олександра Климчука «Я єсмь...», виданому в Києві наприкінці 2013 року.

Вже на перших сторінках автор пише, як друзі І. Марчука В. Прядка, В. Пасивенко та П. Гулин 1988 року «кооптували» 52-річного художника в члени Спілки художників України без його відома. *«Натоді Івана не було в Україні,* – пише автор, – *перед ним уперше розпахнулася завіса в Європу: мав запрошення від фольклориста й філолога Миколи Мушинки зі словацького Пряшева, побував у Чехословаччині, проїхав її головними маршрутами. За якихось два тижні написав кілька робіт, дещо вигідно продав, решту привіз до Києва. «Збагатився духовно і матеріально»* [слова І. Марчука]. *В голові осіло і не забувалося: ось як треба шанувати творчу працю. А ще: в художникові бачать особливу людину. Отак би вдома. Страна совєтов, глухомань, усі всіх в усьому підозрюють»* (с. 14).

На іншому місці О. Климчук пише: «*Опирався і домагався. Впертийі послідовний, як таран. Випустили до Словаччини! Країна іншого соціалізму. Але – Європа. Закордон. Вільний вітер. Справжній, з-за гір, не із Москви. Словаччина-1988 розмагнітила остаточно. Марчук до Києва повернувся з рішенням небесних сил: в Україні не залишатися. Чекати нагоди. Не сподіватися, що вода сама з-під каменя потече. Думки снувалися, як нитки на татовому верстаті. Не повний рік. Але – затяжний. А на московських дипломатичних столах вирішувалася Марчукова доля. Він уже подав документи на виїзд за океан, мав вже запрошення від Петра Кравченка, земляка з Австралії*» (с. 183-184).

* * *

Отже, перша подорож майбутнього генія світу Івана Марчука за кордон вела до Пряшева, а звідти вже за океан. Оскільки я був причетний до цієї його подорожі, розповім про неї більш детально. Справа в тому, що я 1981 року бачив картини Івана Марчука на виставці «Сучасне мистецтво в Україні» у Парижі і вони зробили на мене міцне враження. (В книзі О. Климчука про цю виставку, на якій було представлено сім картин І. Марчука і яка раніше побувала у Мюнхені, Лондоні, Нью-Йорку, чомусь не має згадки, хоч до неї було видано прекрасний трьохмовний каталог з портретами та біографічними довідками про художників і кольоровими репродукціями їх творів).

Навесні 1988 року до мене завітав друг І. Марчука Петро Гулин з Ужгорода (до речі, І. Марчук пізніше зарахував його до десятки найвизначніших художників України) і каже: «*Мій друг Іван Марчук заздрить мені, що я можу їздити в Чехословаччину, а його не пускають. А він так хотів би побувати за кордоном!*».

Я зараз же наступного дня вислав на його адресу приватне запрошення, в якому зобов'язався протягом трьох тижнів обезпечити його квартирою, харчами і всім необхідним, включаючи лікарське страхування.

Пройшло пару місяців і в один літній підвечір задзвонив мій домашній телефон: «*Тут Іван*». «*Який Іван?*». «*Іван з України, якому ви вислали запрошення*». «*А звідки ви дзвоните?*».«*З пряшівської автобусної станції*». «*Через двадцять хвилин я буду там*».

В той час я висилав в Україну кілька подібних запрошень і, їдучи на автостанцію, я не уявляв, якого Івана з України буду зустрічати. Не знав я цього навіть, коли ми з ним привіталися, а Іван навіть розцілував мене. Якось незручно було питати «*Хто ви такий?*» людину, яку ти запросив до себе. Лише дома, коли я представив його дружині і тещі, він назвав себе: «*Я – Іван Марчук*».

Саме тоді ми провадили генеральний ремонт квартири: викидали з усіх кімнат кахляні печі, замінюючи їх радіаторами центрального опалювання. Все було догори ногами. Всюди пилюка і бруд.

Після вечері Іван каже: «*Я хотів би виїхати кудись у природу і малювати*». «*Прекрасно! Я повезу тебе* (ми з ним одного року народження і після першої склянки перейшли на «ти») *на нашу дачу в село Канаш – сім кілометрів від Пряшева. Малюй там скільки хочеш!*».

Він захопив із собою нотатник із зарисовками і кілька порожніх картонів, привезених з України. В той же вечір я завіз його на дачу. Залишив на столі кусник хліба і до хліба та певну суму грошей: «*На віддалі двісті метрів звідти є продуктовий магазин, ресторан (корчма), де ти зможеш поїсти, випити пиво, поспілкуватися з місцевими людьми. А якщо надокучить тобі малювання, сідай на автобус, який щогодини їздить до Пряшева. Він довезе тебе майже до нашої хати. Зупинка така-то. Ось тобі квитки на автобус*».

Дома ми для шановного гостя підготували кімнату, однак пройшли три дні, а Івана нема. На четвертий день я вирушив до нього. Знайшов його вкрай нещасного і... го-

лодного. «Ти, Миколо, усвідом собі, що я вперше за кордоном. В перший день я з'їв хліб, ковбасу і попив води, а дальші два дні голодував». «Тож чому ти не зайшов у ресторан?» «Як я туди піду, коли там чужі люди, а я словацької мови не знаю. Ще подумають, що я якийсь радянський шпигун». «Та чому ти не сів в автобус і не приїхав до Пряшева?» «Я ж кажу: словацькою не володію і навіть не знаю, як отой проїзний квиток компостувати... Та немає худа без добра! Щоб загнати голод і подолати самітність, я інтенсивно малював. За три дні я намалював шість пейзажів». І показав мені ці ще мокрі олійні картини розмірів 35х40 см, писані притаманним йому «*пльонтанізмом*» (без застосування пензля). Вони були і справді чудові. Випромінювала з них якась прихована енергія. Світло чергувалося з тінню. Природа (переважно зимова) на них жила. Нічого подібного я досі не бачив, бо на паризькій виставці були його картини зовсім іншого модерного стилю.

В нашій пряшівській хаті він тим же художнім стилем написав ще дві картини.

Десь на шостий день він приголомшив мене заявою: «*Чотири картини я дарую тобі за запрошення і перебування, а чотири ти продай! За виручені гроші я б хотів поїздити по Чехословаччині*».

Ми з ним завезли чотири картини в спеціальний магазин, що торгував художніми творами «*Dielo*» (Творчість). Там одну картину оцінили на 2500 крон. Це тоді була одномісячна зарплата робітника чи службовця. Я йому негайно виплатив 10 000 крон «на руку» і всі картини залишив у себе, відчуваючи, що з часом їх вартість стане кількакратною. Пізніше я одного Марчука продав репресованому другові Петру Ґроцькому.

Іван за виручені гроші два тижні їздив по містах і галереях Чехії та Словаччини (Прага, Карлові Вари, Брно, Братислава, Кошиці та інші міста). До Пряшева він повернувся з найкращими враженнями.

З того часу ми стали близькими друзями. Кілька разів зустрічалися в Києві, Торонто, Нью-Йорку, Тернополі, Космачі та інших містах. Мій син Олесь, будучи на стажуванні в Києві, зняв про нього цікавий документальний відеофільм (досі не монтований).

Через нецілий рік після перебування І. Марчука у Пряшеві московська влада випустила його в Австралію. Олександр Климчук про це пише: «*1989-й, лютий... Марчук летів на край світу. До Австралії ... Долетів до Сіднея ... Вилітав з української зими, опинився серед гарячого літа, треба було звикати*» (с.184-185).

І. Марчук, маючу ідеальні умови для творчої роботи, в Австралії дуже швидко адаптувався, тим більше, що його картини серед тамтешньої української громади знаходили збут (за порівняно низькі ціни). Українська громада влаштувала йому кілька успішних виставок. «*Було багато виставок, запросин, спілкувань з українцями, котрі Україну не забували. Відчув власну затребуваність, міг заробляти творчістю*» (с. 185).

Але ж Марчуку всього цього було замало. Йому захотілося зміни – лету в іншу сторону світу, на американський континент. Сам Марчук про це каже: «*Коли одна з галерей Сіднея довідалася, що я збираюся відлітати, мені запропонували за картини суму, в десять разів більшу, ніж мені давали до того, – лиш би я залишився тут, в Австралії. Я послухався цього галерейника, пару тижнів пожив у нього, виробив кілька картин, на виставці продали їх дорого, аж не вірилося*» (с. 186).

Та це не задовольнило непосидющого І. Марчука. Будучи матеріально забезпеченим, він подався у Канаду в надії, що там повториться його австралійський успіх. Та сталося не так. Українці Торонта, де він поселився, теж влаштували йому кілька персональних виставок, однак майже нічого з його картин не було продано, оскільки

«австралійські» ціни картин для української публіки Канади здавались зависокими, а в «канадські» галереї йому не вдалося проникнути.

Розчарований Марчук після півроку подався в центр світового мистецтва – Нью-Йорк. Там він пробув майже десять років, часто виїжджаючи на батьківщину, поки остаточно не повернувся додому 2001 року. Новому київському періоду життя і творчості І. Марчука, повному творчих пошуків, успіхів і розчарувань, О. Климчук присвятив чи не найбільше уваги. Його книга біографічних есе має незвичну композицію. В ній думки автора та судження про творчість художника перекликаються із судженнями самого І. Марчука на цю тему, висловлюваними формою «діалогу», тобто інтерв'ю з автором, який задає йому часом аж занадто нестандартні запитання. А таких «діалогів» є в книжці дев'ять – про різні періоди життя.

Кожен розділ книги починається поезією – фрагментами віршів українських та зарубіжних, давніх і сучасних поетів. Це надає документальній фаховій праці своєрідне ліричне забарвлення, притаманне жанру есе.

Есе О. Климчука починається з дитинства І. Марчука в селі Москалівка на Тернопільщині, де він народився в сім'ї селянина-ткача. Рідне село стало для художника оазою, до якої він завжди любив і досі любить повертатися, бо односельці люблять і шанують свого славного земляка. Із подарованих ним картин вони створили меморіальну *Галерею Івана Марчука* – досі єдину в Україні.

Чимало уваги автор присвятив персональним виставкам Івана Марчука, яких до 2012 року було понад сто. Найбільша під назвою «Прощання з XX століттям» відбулася в Національному художньому музеї в Києві у вересні 2000 року (225 творів). У 2004 році появився альбом-каталог «*Іван Марчук*» з 515 репродукціями його картин.

У 1983 році він виконав 42 ілюстрації до творів Т. Шевченка. «*Тарас для мене святиня,* – заявив він в одному з інтерв'ю. – *Виховувався на ньому, як на національній свідомості. Його акварелі – явище світове. Я намагався передати дух геніальних поезій. Шевченко у мене не страшний, і не тяжкий, і не трагічний. Він – із життя. Я його такого відчув*» (с. 217).

Не диво, що саме в Каневі І. Марчук побудував дачу і там почуває себе найкраще, маючи ідеальні умови для творчості.

Детально описано зокрема десятирічне (з перервами) перебування І. Марчука в США.

З книги довідуємось, що «*Марчук змалку вболіває за бокс*» (с. 67). «*Носить одяг, поки не порветься. Віддає перевагу тому, до чого звик. Джінси носив би вічно*». - Цю характеристику сам І. Марчук доповнює: «*Першого костюма собі я купив, коли мені було 66 років*». – *Причина суттєва. Мені надали звання народного художника України, треба було йти на офіційний прийом*» (с. 488). З українських художників обожав своїх учителів Романа Сельського, Карла Звіринського та Данила Довбошинського, однак О. Климчук підкреслює, що «*Марчук не став Сельським, ані Звіринським, ні Довбошинським. Став їхнім похресником у мистецтві. Напрочуд вдячним похресником*» (с.75).

Ю. Климчук твердить, що «*Марчук ... словом і пензлем спорудив розкішний гарем українських жіночих образів, часто-густо вплетених у в'язь його платонічного пльонтанізму, делікатно зведених в еротичні й конкретні портретні рами, галантно запрошених до відвертого діалогу душі з душею, чоловіка з жінкою*» (с. 65).

Одружений був лише один раз – у студентські роки. Це подружжя видержало лише три місяці, а його «результатом» була дочка Юлія. Дальші дві дочки Вероніка та Богдана в нього були з іншими жінками. Всі дочки виростали поза його впливом, а нав'язували з ним стосунки лише останнім часом. І в житті, і у творчості І. Марчука жінки грали важливу роль. Він часто і щиро закохувався (про це автор наводить чи-

мало конкретних фактів), однак жодне кохання не витримало пробу часу. Завжди перемагала любов до мистецтва.

Окремий розділ книги О. Климчука озаглавив: «Нью-Йорк, 11 вересня 2001 року» (с. 262-269). Саме тоді І. Марчук знаходився на відстані півтора кілометра від Всесвітнього торгового центру, розміщеного у двох вежах-близнюках, які протягом кількох секунд перетворилися в руїни.

«Марчукові залишилося вступити у галасливу різномовну течію людського потоку, що винесла його на вільне оглядове місце, звідки було видно, що діялося й нагромаджувалося довкола найвисотнішої пожежі світу. Нью-Йорк димів, Америка стогнала з безсилля, світ молився до Бога... Марчук більше бачив, ніж чув і знав (оглядовий майданчик, доба за добою в режимі безперервної телевізії), навіть тепер, коли згадує – замовкає в очах вогняна пекельня, параліч вулиці вкупі з повітрям, заціпеніння душі. Спадає на клаптик землі – 1 кв. км – 200 тисяч тонн сталі, 420 тонн цементу, 405 поверхів залізобетону. Диявольська арифметика!... Тепер Марчук знав, що повернеться в Україну. Вже зараз. Уже сьогодні. Аби коли, та – поскоріш» (с. 266-267).

І. Марчук повернувся на батьківщину. Назавжди. Повернувся народним художником України, лауреатом Національної премії України ім. Т. Шевченка. Його обрали членом Шевченківського комітету, з якого він вийшов за власним бажанням, бо не сподобалась атмосфера: *«Не всі члени Комітету знають, за що голосують: не читали, не слухали, не бачили. Спрацьовує фактор домовленостей. Мені нецікаво»*, – обґрунтовував він своє рішення (с. 281). В рік свого 70-річчя в нього були три персональні виставки в Києві, а одна – в Тернополі. Його твори чорнобильської тематики побували в Парижі на виставці ЮНЕСКО.

Саме тоді (18 червня 2006 року), як вже було сказано, Міжнародна академія сучасного мистецтва в Римі обрала І. Марчука 48-им членом «Золотої гільдії». Про цю подію І. Марчук згадує з притаманним йому гумором: *«Диплом, як і Нобелівську премію, вручають урочисто за присутності лауреата... Ну я й поїхав, було трохи незручно, бо італійської мови не знаю, моя англійська засахарила, тож без мови німий-глухий. Зі мною поїхав тодішній міністр культури і туризму України Ігор Ліховий (любив подорожувати по закордонах),що додало римській акції офіційного значення. Ми прибули, мені вручили щойно виданий каталог творів лауреатів академії, серед них була й моя робота... Під час учти я подарував академії свою роботу «До тебе лину я», вона стояла на мольберті й на тлі інших полотен вигідно вирізнялася, «Шедевр пльонтанізму» помістили на обкладинці альбому, виданого академією згодом, мені його надіслали. Тож залишав Рим з відчуттям не маленької власної значимості, було приємно й цікаво. А за державу «было обидно»... Держава не мала жодного стосунку до того, що мене, українського художника Івана Марчука, помітили й високо оцінили в Європі, у здавен мистецькому Римі»...* О. Климчук до цієї теми зауважив: Марчук повертався до Києва піднесений і невагомий, як його неосяжні світи фантастичних циклів. Його зустрічало... мовчання Борисполя і цілого Києва. Знайоме й дубове, не загадкове. Офіціоз економив на слові, держава, раніш обпікшись на «золоті Полуботка», «золотом Марчука» не зацікавилася, тож – своїм звичаєм – нічого особливого не завважила: не державного резонансу подія, суто приватна акція, таке собі не плановане торжество, без привітань» (с. 284).

Через рік в Британії І. Марчука зараховано до «сотні геніїв світу» під № 72. В цьому ж році в Києві вийшла аналогічна довідкова книжка «*100 видатних українських художників*». Імені І. Марчука в ній нема! Та це 2007 рік. Упорядники довідника про високу нагороду І. Марчука могли не знати. Та через п'ять років – у 2012-ому – київський часопис «Фокус» оприлюднив власний список «*50 найвпливовіших людей сучасного*

українського мистецтва» (с. 296). Знов без І. Марчука. Це вже явне ігнорування доробку всесвітньо визнаного українського художника. Тут напрошується афоризм: *«Ніхто не є пророком у своїй країні»*.

Правда, свого часу державні органи України для колекції картин І. Марчука запропонували зали відреставрованого Вишневицького замку XV-XVIII століть на Кременеччині, який неодноократно відвідував Іван Мазепа, Тарас Шевченко, Леся Українка. За радянських часів у цій перлині мистецтва були розміщені професійно-технічне училище та шкіргалантерейна фабрика. В тому ж замку хотіли виділити для художника шикарну квартиру з усім устаткуванням. Марчук не погодився, а автор книги став на його боці заявляючи: *«Замок – мистецький заклад державного підпорядкування, віддати туди свої найкращі твори – не знати куди і кому віддаєш, втрачаєш право власності, нема гарантій на слово честі... Хто присягнеться, що, прийнявши закон про несприяння українській мові, держава сумнівних духовних цінностей уже завтра не розпорядиться оселити в замку музей Петра І (він також сюди навідувався)»* (с. 298).

Окремі розділи О. Климчук присвятив 70-им та 75-м роковинам Івана Марчука, роковинам, переповненим виставками, публікаціями й загальним вшануванням художника.

В розділі *«Не десять заповідей»* (с.332-417) він розглянув десять етапів у творчості художника. Першим етапом він вважає тему *«Голос моєї душі»*, яка охоплює широку палітру творів. Саме за цей цикл та за шевченкіану в ньому І. Марчук отримав Національну Шевченківську премію.

Далі слідують *«Пейзажі»*, які вже зараз увійшли в Золотий фонд українського мистецтва. *«Після Архипа Куїнджі,* – пише автор, – *нікому не таланило так витончено проникнути в природу місячного світіння, так непомітно ввійти в його дзеркальну адекватність, як це вдалося Марчукові»* (с. 361-362).

Третій етап – *«Цвітіння»*. Це – улюблені маки, волошки, троянди, хризантеми: *«Квітуча земля»*, *«Квітує степ»*, *«Роздуми серед квітів»*, *«Загублені квіти»* та багато інших.

Четверта «незаповідь» – *«Натюрморти»*, п'ята – *«Кольорові прелюдії»*, шоста – *«Портрети»*, сьома – *«Нові експресії»*, восьма – *«Біла планета»*, дев'ята – *«Виходять мрії з берегів»*, десята – *«Погляд у Безмежність»*.

Кожен з цих етапів (циклів) автор документує численними зразками та своїм ставленням до них.

Книжка закінчується *«Бомбами домашнього архіву»*, тобто враженнями відвідувачів його домашньої «картинної галереї» (с. 523-538), винятками з «Книги відгуків» його виставок 2005-2012 років (с. 538-549) та віршами 20 поетів з присвятою *«Іванові Марчуку»* (І. Калинець, Д. Павличко, О. Забужко, М. Кучеренко, Ю. Гудзь, Т. Унгурян, І. М. Лобунь, Л. Крупа, М. Мірошниченко, А. Теленков, А. Мойсієнко, О. Гончаренко, С. Макаревська, О. Шовтуна, В. Науменко та два без підпису; с. 555-575).

Мабуть, жодному українському художникові не було присвячено стільки віршів, як І. Марчуку. Це лише підтверджує високу повагу до нього української громадськості.

Есе-біографія О. Климчука «Я ємсь...» переконливо стверджує, що в особі Івана Марчука Україна має у світі визнаного геніального художника, якого любить і шанує український народ (однак чомусь недолюблює влада та «офіційне» мистецтвознавство), художника, який ще не сказав своє останнє слово. Хотілось би, аби картини Івана Марчука ще за його життя «зійшли» із тісної комірчини на п'ятому поверсі київської комунальної квартири і стали доступні широкій громадськості у постійно діючій експозиції. Вони заслуговують на те. А їх автор – тим паче.

Микола МУШИНКА

ВИСТАВКА ЕНДІ ВАРГОЛА У ПРАЗІ

Від середини червня до кінця грудня ц. р. в Галереї образотворчого мистецтва на Староміській площі в Празі експонується виставка понад двісті творів американського художника Енді Варгола (1928-1987) із різних музеїв Європи та Америки. Виставка проходить під назвою *I 'm OK (Ай ем окей – Почуваю себе добре).* Цим реченням починалася кожна листівка Енді Варгола до мами, вислана з його подорожей по світі.

На виставці представлено такі загальновідомі твори художника, як *Мерлін Монро, Камбель суп, Ленін, Мао, Корова, Квіти, Доларові банкноти,* але й менш відомі обгортки понад сорока грампластинок, 25 літографій *Любов – це рожевий коржик* та інші його твори. Одна із кімнат виставки нагадує нью-йоркську «фабрику» Енді Варгола *Factory.* Тут відвідувачі можуть на практиці випробувати техніку *сітедруку,* тобто власну білу майку (tričko) розмалювати певним узором.

До виставки видано величавий альбом з кольоровими репродукціями майже всіх творів Енді Варгола і менший – з репродукціями найвизначніших з них. Їх ціни – не по кишені для пересічного відвідувача. Для нього організатори виставки видали двохсотсторінковий рекламний буклет чеською, англійською, німецькою, французькою та російською мовами, вартість якого зараховано у вартість вхідного квитка (170 чеських крон).

В буклеті Енді Варгола представлено як *«американського живописця, графіка та фотографа руху поп-арт».* На відміну від інших, зокрема словацьких біографій художника, які представляють Енді Варгола як *«американського художника словацького походження»,* тут про нього сказано: *«Енді Варгол народився в американському Піттсбурзі русинським переселенцям із австро-угорського селечка Микова (нині у Північно-Східній Словаччині)... Батько Енді – Андрій Вархола працював у вугільних шахтах та на будівництві у Пенсильванії... Його сім'я була греко-католицької релігії. Енді сам до кінця життя ходив на богослужіння і вважав себе віруючим. Часто брав участь у благодійній діяльності церкви... Багато картин присвятив релігійним темам і був під сильним впливом східного християнського мистецтва».*

Тут же підкреслено, що 1991 року близько рідного села його батьків у Меджилабірцях у Словаччині було відкрито музей-галерею, присвячену життю і творчості Енді Варгола.

Виставка картин Енді Варгола займає цілий верхній поверх одної з найпрестижніших галерей Праги. На двох нижчих поверхах галереї розташовані виставки чеського сецесійного художника Альфонса Мухи (1860-1939) та іспансько-американського сюрреаліста Сальвадора Далі (1904-1989).

-ММ-

На фонд журналу «Дукля»

Шановні читачі! Якщо Вам не байдужа дальша доля журналу «Дукля», просимо Вас підтримати її своїми пожертвами, які слід надсилати на рахунок:
VÚB Prešov, číslo účtu: SK46 0200 0000 0000 2843 4572

На фонд журналу «Дукля» пожертвували:
Микола Мушинка (Пряшів) – **50 євро**,
Анна Яшко (Грабова Розтока) – **50 євро**.

На обкладинках журналу твори українського художника Івана Марчука з колекції Миколи Мушинки.

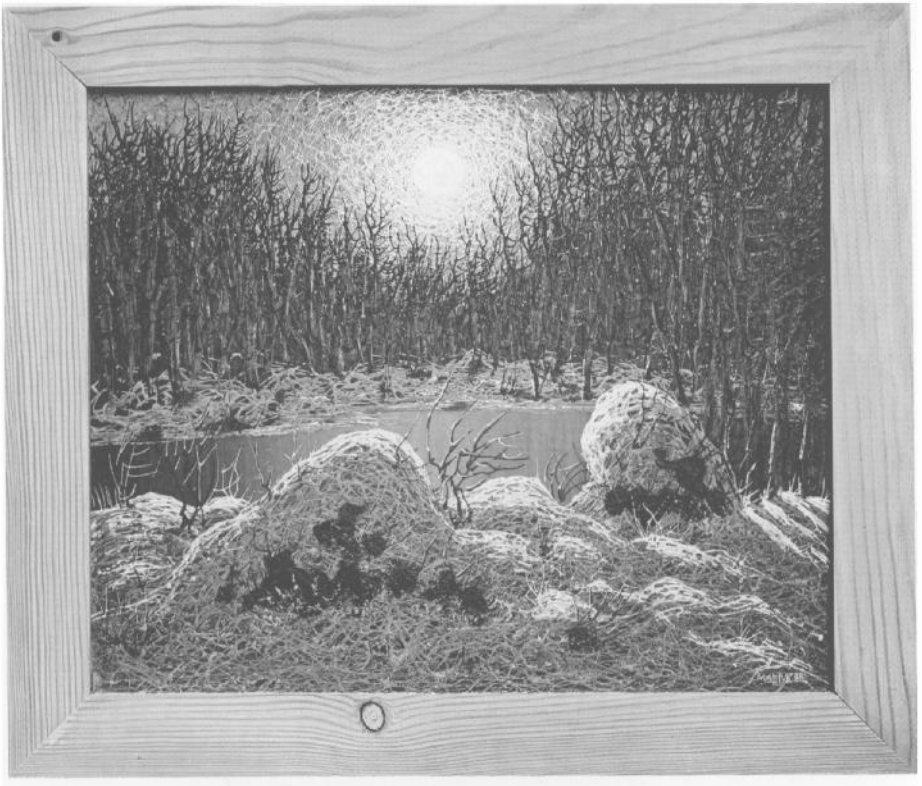

Ціна 0,66 €

Індекс EV 226/08